

De historische Servatius

Stand van zaken

Régis de la Haye

Ter herdenking van Sint Servaas heeft men mij gevraagd een “levensbeschrijving” van de heilige samen te stellen en mij daarbij te beperken tot wat historisch vaststaat. Ze moest bovendien niet al te lang zijn. Dit laatste was niet ironisch bedoeld.

A.J. Munsters, ‘Sint Servaas in de vierde eeuw’, in:

De Maasgouw 103 (1984), col. 13-40.

Over persoon en leven van Servatius bestaan weinig schriftelijke bronnen, en zijn er nog minder archeologische vondsten te melden, die alle, zowel de schriftelijke als de archeologische, bovendien niet eenvoudig te interpreteren zijn. De hier volgende bijdrage pretendeert geenszins definitieve conclusies neer te leggen, maar slechts een huidige stand van zaken te schetsen betreffende onze kennis van Sint Servatius en zijn tijd, op historisch en archeologisch gebied.¹

In het eerste deel behandel ik de oudste teksten, namelijk de geschriften van Gregorius van Tours uit het einde van de zesde eeuw. Hij verhaalt over een bisschop van Tongeren die geleeft zou hebben ten tijde van de Hunnen, en begraven werd in Maastricht. Vanaf dat moment bestaat er in Maastricht een historische continuïteit in de vorm van een verering van Servatius, verbonden met diens relieken.

Het tweede deel van mijn bijdrage betreft de ontdekking, in de zeventiende eeuw, van vier teksten over een bisschop Servatius uit het midden van de vierde eeuw, die deelgenomen had aan enkele concilies. In twee van die teksten wordt hij “bisschop van de Tongeren” genoemd. Veel historici nemen sindsdien aan dat deze identiek is met de persoon van bisschop Servatius die door Gregorius van Tours wordt genoemd. Daarmee zou de bisschopszetel van Tongeren teruggaan tot het midden van de vierde eeuw. Een van beide teksten is echter aantoonbaar een vervalsing, de andere vermelding is naar mijn mening een middeleeuwse interpolatie. Dit zal in deze bijdrage ook beargumenteerd worden. Bovendien wil ik laten zien dat er halverwege de vierde eeuw in het noorden van Gallië (behalve in enkele grote steden) nog geen kerkelijke structuren waren, en

dat de hypothese van een bisdom Tongeren in die periode dus als een anachronisme moet worden beschouwd. Daartoe is het nodig een overzicht te schetsen van de geografische verspreiding van kerk en christendom van de vierde tot het begin van de zevende eeuw.

In het derde deel van deze bijdrage moet ik constateren dat er tot heden nauwelijks archeologisch onderzoek is verricht naar de historische Servatius. Dit geldt met name voor de aan Servatius en de andere bisschoppen van Maastricht toegeschreven relieken. Daar ligt een nog onontgonnen onderzoeksveld, waarvan ongetwijfeld nieuwe inzichten te verwachten zijn.

Eerste fase

Gregorius van Tours en Monulfus

In mijn boek *De bisschoppen van Maastricht* uit 1985 behandelde ik de Maastrichtse bisschoppen aan de hand van de gedeeltelijk historische, gedeeltelijk legendarische lijst van de tien bisschoppen van Tongeren en de 21 bisschoppen van Maastricht, samengesteld door de tiende-eeuwse Luikse kerkhistoricus Heriger.² Mijn boek was chronologisch van opzet, en ging na, aan de hand van de bisschoppenlijst, welke bisschoppen aantoonbaar historisch hadden bestaan en welke namen legendarisch waren of ontleend aan andere bisschoppenlijsten. In de loop der jaren ben ik tot de overtuiging gekomen dat voor een onderzoek naar Servatius en de bisschoppen van Maastricht, begonnen moet worden met bisschop Monulfus.

De geschiedenis van Servatius begint immers feitelijk in de tweede helft van de zesde eeuw, wanneer Monulfus bisschop wordt te Maastricht.³ Als enige bron beschikken wij over

1 De hier volgende bijdrage is kritisch besproken tijdens de bijeenkomsten van de Cercle Historique et Archéologique de Maëstricht (CHAM, opgericht in 2006). Leden daarvan zijn Gilbert Soeters, Toon Jenniskens, Eric Wetzels, ondergetekende, en tot zijn overlijden in 2016, Bèr Eggen.

2 Régis de la Haye, *De bisschoppen van Maastricht* (Maastricht 1985 = Vierkant Maastricht, 5).

3 Régis de la Haye, ‘Que sait-on de saint Monulphe?’, in: *Bulletin de la Société Archéologique d’Eure-&-Loir* n° 79, 2003, p. 14-25.

twee korte verhalen die bisschop Gregorius van Tours tegen het einde van de zesde eeuw in zijn geschriften heeft opgenomen, namelijk *Decem libri historiae* ('Tien boeken Geschiedenis', ook wel de *Historia Francorum* ('Geschiedenis der Franken') genoemd, en het werk *Liber in Gloria Confessorum* ('Boek ter Glorie van de Belijders').⁴

Georgius Florentius Gregorius werd in 538/539 geboren in Clermont als telg van een oude familie van gallo-romeinse aristocratie, waarvan al meerdere leden bisschoppen waren geworden. Toen hij nog kind was, overleed zijn vader, en werd hij opgevoed door zijn oom Gallus, bisschop van Clermont, die hij ook als zijn *patruus* (oom) presenteert. Hij spreekt er in zijn geschriften veel over.⁵ De opleiding van jonge clerici bestond in die tijd uit een leerschool van laat-latijn, met rhetorica en dichtkunst, eventueel ook astronomie, recht, medicijnen en geschiedenis. Van de Bijbel werden hele passages uit het hoofd geleerd. Na zijn diakenwijding werd Gregorius verbonden aan de kerk van Brioude, waar de heilige martelaar Julianus vereerd werd.⁶ Deze heilige heeft blijkbaar een zo diepe indruk op hem gemaakt, dat hij een van de acht boeken van zijn *Libri Octo miraculorum* ('Acht boeken van Wonderen') geheel aan hem wijdde. In 573 werd Gregorius bisschop van Tours. Tours was in die tijd, gezien de populariteit van de bedevaarten naar het graf van de heilige Martinus, een van de belangrijkste religieuze centra van Gallië. Gregorius schreef dan ook veel verhalen over de wonderen die in Tours gebeurden, maar hij noteerde tevens getuigenissen van pelgrims uit andere plaatsen in Gallië. Daarnaast reisde hij veel, en noteerde hij voorvallen en herinneringen aan heilige plekken, zoals bij zijn bezoek aan de basiliek van de heilige Medardus in Soissons. Al

deze verhalen bundelde hij in zijn werken *Martyrum Liber in Gloria* ('Boek ter Glorie van de Martelaren') en *Liber in Gloria Confessorum* ('Boek ter Glorie van de Belijders'). Hij onderhandelde meermalen namens Frankische koningen, zoals in 587 bij het Verdrag van Andelo tussen de koningen Gontran van Bourgondië en Childebert van Austrasië. Bij gelegenheid functioneerde hij ook als hun woordvoerder, maar was ook woordvoerder van het Gallisch episcopaat, in deze periode waarin de Frankische koningen een vooraanstaande rol speelden in het beleid van de kerk. De wereldse politiek interesseerde hem ook, en Gregorius is daarom mede van belang gebleven als breed geïnformeerde geschiedschrijver, met zijn tegen 594 afgesloten *Historia Francorum* ('Geschiedenis der Franken'), waarin hij de politieke ontwikkelingen beschrijft rond de Frankische koningen, tot in zijn eigen tijd. Gregorius overleed in Tours in 594.

Hoe moeten wij Gregorius lezen? Gregorius van Tours schrijft dan wel geschiedenis, maar maakt geen historiografisch werkstuk in de huidige betekenis van het woord, bedoeld om een historische gebeurtenissen en ontwikkelingen zo objectief mogelijk te beschrijven. Maar hij schrijft ook als gelovig mens, en laat dat ook merken in de keuze van zijn onderwerpen en in zijn conclusies, zoals ook blijkt uit de titels *Liber in Gloria Confessorum* en *Liber in Gloria Martyrum*, die eerder stichtelijk dan puur beschrijvend zijn. Aan ons als onderzoekers om daarin de historisch betrouwbare informatie te lezen. Dit betekent ook dat Gregorius van Tours niet antwoordt op vragen die wij ons heden stellen, vanuit onze huidige kennis van de geschiedenis van zijn tijd, en vanuit de vraagstellingen van onze tijd.

4 Voor de studie van Gregorius van Tours: Margarete Weidemann, *Kulturgeschichte der Merowingerzeit nach den Werken Gregors von Tours* (Mainz 1982), 2 delen.

5 Gregorius van Tours spreekt in zijn geschriften uitvoerig over hem. Zie: Weidemann, o.c., deel 1, p. 153-155.

6 De berichten van Gregorius over Brioude worden besproken door Margarete Weidemann, o.c., deel 2, p. 151-153.

Veel berichten van Gregorius van Tours over Servatius waren afhankelijk van mondelinge overlevering, en de betrouwbaarheid van teksten die meerdere decennia na datum op schrift zijn gesteld, is nu eenmaal moeilijk in te schatten. We weten niet of bisschop Gregorius van Tours ooit in Maastricht is geweest, maar we mogen veronderstellen dat hij zijn informatie over Maastricht en Servatius heeft gekregen van gelovigen die pelgrimeerden naar het graf van de heilige Martinus in Tours. Zijn informatie is immers te gedetailleerd om niet betrouwbaar geacht te kunnen worden.

Zoals gezegd werden twee berichten over Servatius op schrift gesteld door Gregorius van Tours.⁷ In de *Historia Francorum* ('Geschiedenis der Franken') verhaalt hij dat Servatius naar Rome was gereisd om daar, door gebed op het graf van Petrus, de dreiging van een inval van de Hunnen af te wenden. Maar er werd hem door de apostel Petrus duidelijk gemaakt, dat de stad Tongeren verwoest zou worden. Toen Servatius in Tongeren terugkwam, kondigde hij het slechte nieuws aan, nam hij afscheid van de burgers, en vertrok naar Maastricht, waar hij kort daarna overleed. Hij werd begraven op het grafveld langs de toenmalige Romeinse weg van Keulen naar Boulogne-sur-Mer, die immers archeologisch bekend is.

In de *De Gloria Confessorum* ('Over de Roem der Belijders') vertelt Gregorius hoe bisschop Monulfus op het oude Romeinse grafveld, dat even buiten het Romeinse *castrum* lag, langs de heerbaan van Keulen via Tongeren en Bavay naar Boulogne, ter plekke van het huidige Vrijthof en onmiddellijke omgeving, een verering aantrof bij een grafmonument. Dat graf

werd door mondelinge traditie toegeschreven aan een zekere Servatius, die genoemd werd als bisschop van de Tongeren, en geleefd zou hebben ten tijde van de invallen van de Hunnen. Op dat graf gebeurden veel wonderen. De plaatselijke gelovigen hadden er reeds een kerkje gebouwd van houten geschaafde planken, maar dat kapelletje was al enkele malen ingestort of omgewaaid.

Monulfus, zo verhaalt Gregorius van Tours, verhief het gebeente van Servatius. Deze verheffing (*elevatio*) staat gelijk met wat wij tegenwoordig 'heiligerklaring' noemen. Voordat heiligerklaring vanaf 1172 werd voorbehouden aan de Paus in Rome, kon de plaatselijke bisschop, door het opgraven van de stoffelijke resten uit een graf, en die onder het altaar te plaatsen, "tot de eer der altaren verheffen" volgens de geijkte formule, de verering van de betreffende persoon als heilige officieel toestaan. Toen bisschop Monulfus, in de tweede helft van de zesde eeuw, het gebeente van de heilige stichter van het bisdom "verhief", bouwde hij op het graf een gedachteniskerk, die door Gregorius van Tours *magnum templum* wordt genoemd. De vraag is of daarmee het gebouw bedoeld wordt dat bij de opgravingen van de Servaaskerk in de jaren 1980 is aange troffen (afb. 1).⁸ Het materiaal van deze opgravingen is echter nog niet uitgewerkt. Het was inderdaad 15 m breed, en was dus een groot gebouw, vergelijkbaar qua maatvoering met de (tweede) Martinuskerk van Tours, die 160 voet lang, 60 voet breed en 45 voet hoog was, met andere woorden 48 m lang, 18 m breed en tot onder het dak 13,5 m hoog.⁹ Het gebouw was zelfs beduidend breder dan de Provençaalse kathedralen uit de Late Oudheid, zoals de ein-

7 Gregorius van Tours, *Historia Francorum*, lib. 2, c. 5, *MGH, SRM*, I, pars 1 (Hannover 1884), p. 66-67, of: idem (Hannover 1937), p. 45-47. – Liber in gloria confessorum, c. 71, *MGH, SRM*, I, pars 2 (Hannover 1885), p. 340. – Nederlandse vertaling van beide berichten in: *Jocundus*, p. 33-34.

8 *Topographie Chrétienne*, 2002, p. 91-115. – Zie ook de gedurende de opgravingsperiode tussentijdse verslaggeving in het bulletin *De Sint Servaas* (1981-1992).

9 Margarete Weidemann, o.c., deel 2, p. 131 en 145-147.

Afb. 1 Opgavingen in de Sint Servaaskerk in de jaren 1980. Muurresten van een *cella memoriae*, met de opening naar de Romeinse weg. Rechts daarvan de muurresten van een 15 meter breed gebouw dat geïnterpreteerd wordt als de door Monulfus gebouwde kerk. Tekening naar: Raphaël Panhuysen, *Demography and health in early medieval Maastricht. Prosopographical observations on two cemeteries (Maastricht 2005)*, p. 81, figure 3-20.

de-vijfde-eeuwse kathedraal van Digne (25 x 11 m, in de zesde eeuw nog verlengd tot 35 m), en de katedralen van Cimiez (27 x 9,5 m), Antibes (28,25 x 8,8 m), Riez (25 x 9,4 m), Aix (30 x 7 m), Fréjus (37 x 14 m). Door de grafkerk van Servatius een *magnum templum* te noemen overdrijft Gregorius van Tours dus geenszins.

Het initiatief van Monulfus past overigens goed in de historische context. In zijn tijd gingen meerdere bisschoppen op zoek naar een heilige stichter van hun bisdom.¹⁰ Ook werden in het laatste kwart van de zesde eeuw, met name in Austrasië waarvan Maastricht toen deel uitmaakte, meerdere kerken gebouwd in verband

met verheffingen van relieken.¹¹

Vóór dat Monulfus het gebeente verhieft, bestond er reeds een volksverering op het graf van Servatius, en was er zelfs een *memoria* in de vorm van een houten grafkapel gebouwd die weliswaar enkele malen herbouwd moest worden, hetgeen wijst op een vrij lange tijdsduur, van wellicht meerdere decennia. Wanneer men de berichten van Gregorius van Tours serieus neemt, zou men er zelfs van uit kunnen gaan dat de volksverering verbonden aan het graf van Servatius, terugging tot de begraving van de heilige bisschop. De liturgische herdenking van de overledene was dus verbonden met een vaste plek, namelijk een graf. Er is met betrek-

¹⁰ Brigitte Beaujard, Françoise Prévot, «Le culte des saints en Occident», in: *Histoire du Christianisme*, t. 3 (Paris 1998), p. 1066-1071.

¹¹ Jean Heuclin, *Hommes de Dieu et fonctionnaires du roi en Gaule du Nord du Ve au IXe siècle (348-817)* (Villeneuve-d'Ascq 1998), p. 129.

king tot het graf van Servatius sprake van een traditie die men, naar analogie van de term “historische continuïteit”, “volksdevotie-continuïteit” zou kunnen noemen. Dit betekent dat er sinds de begraaf van de betreffende persoon tot aan de datum van de verslaglegging geen onderbreking is geweest in de verering.

Dat een bisschop het initiatief nam om een kerk te bouwen op een graf dat door een bestaande volksdevotie werd toegeschreven aan een geloofsverkondiger, was in de late Oudheid en de merovingische tijd niet uniek. Gregorius van Tours verhaalt in zijn geschriften enkele parallellen. Zo trof bisschop Gregorius van Langres (506 - † 540) in 509 op het Romeinse grafveld buiten het *castrum* van het in zijn bisdom gelegen Dijon een antieke sarcofaag aan, waarin een zekere Benignus rustte, die door het volk als martelaar werd vereerd. Hij gaf de opdracht de sarcofaag over te brengen naar een crypte die hij liet herstellen en waarboven hij een basiliek (*basilicam magnam*) liet bouwen, de voorloper van de huidige Saint-Benigne van Dijon. Blijkbaar was in die plaats de datum van de liturgische feestdag van de heilige al bekend, want Gregorius van Tours vermeldt dat deze toen al werd gevierd op 1 november.¹² Een iets ouder voorbeeld is het initiatief van Mamertus, bisschop van Vienne, die ca. 470 besloot een kerk te bouwen op de graven van Ferreolus en Julianus in Saint-Romain-en-Gal, de Romeinse nederzetting buiten de stad Vienne in het dal van de Rhône. Er vond een *relevatio* plaats, en er werd een kerkje gebouwd.¹³ Een deel van dit kerkje werd in 1977 opgegraven. Het zou 16 m

breed en 50 m lang geweest zijn.¹⁴ Nog een voorbeeld is de plaats Brioude, die Gregorius van Tours uiteraard persoonlijk zeer goed kende, omdat hij er in zijn jonge jaren had gewoond, waar sinds de late Oudheid een verering bestond rond een *memoria* op het graf van de de H. Julianus, en waarop later het koor van de huidige kerk werd gebouwd.¹⁵ En Gregorius schreef ook dat Avitus, bisschop van Clermont, ca. 571 op het graf van de H. Genesisius in Thiers, waar een verering bestond, een basiliek liet bouwen.¹⁶

Van de door Monulfus opgegraven Servatius was in die tijd praktisch niets bekend. Monulfus kende niet eens zijn sterfdag, dus zijn herdenkingsdag, en de datum die uiteindelijk gekozen werd voor de liturgische viering van Servatius, 13 mei, is simpelweg de oude datum van het feest van *Maria ad Martyres*, de Romeinse herdenking van alle martelaren, patronaat van het Pantheon in Rome, met andere woorden de oude datum van het feest van Allerheiligen vóóordat de abdijs Cluny in de volle Middeleeuwen de datum van 1 november invoerde.¹⁷ Nog in de dertiende-eeuwse ordinarius van de Servaaskerk staat het feest van Servatius onder de kop ‘*Maria ad martyres*’.¹⁸

Ook bij enkele van de hiervoor door Gregorius van Tours vermelde verheffingen van heiligen waren de data, soms zelfs de namen, niet bekend, en was er een wonder nodig, of een visioen in een droom, om de liturgische herdenkingsdatum te vernemen.

12 Gregorius van Tours, Liber in Gloria Martyrum, 50, in: *MGH, SRM*, 2, p. 72-74.

13 Gregorius van Tours, *Libri miraculorum. Liber II, de passione, virtutibus et gloria sancti Juliani martyris*, c. 32 - 34, in: *PL* 71, col. 819 - 821.

14 Monique Jannet-Vallat, Roger Lauxerois, Jean-François Reynaud, *Vienne aux premiers temps chrétiens* (Lyon 1986).

15 Gregorius van Tours, *Historia Francorum*, lib. 2, c. 6-8, *MGH, SRM*, I, pars 1 (Hannover 1937), p. 48-52.

16 Gregorius van Tours, Liber in Gloria Martyrum, c. 66, De sancto Genesisio Arverno, in: *MGH, SRM*, 2, p. 83. Zie ook voor de historische context: Weidemann, o.c., deel 1, p. 156.

17 *Liturgisch Woordenboek* (Roermond 1958-1962), s.v. Allerheiligen. – Régis de la Haye, ‘13 mei als feestdag voor sint Servaas’, in: *De Sint Servaas* nr. 32 (april 1987), p. 256-257.

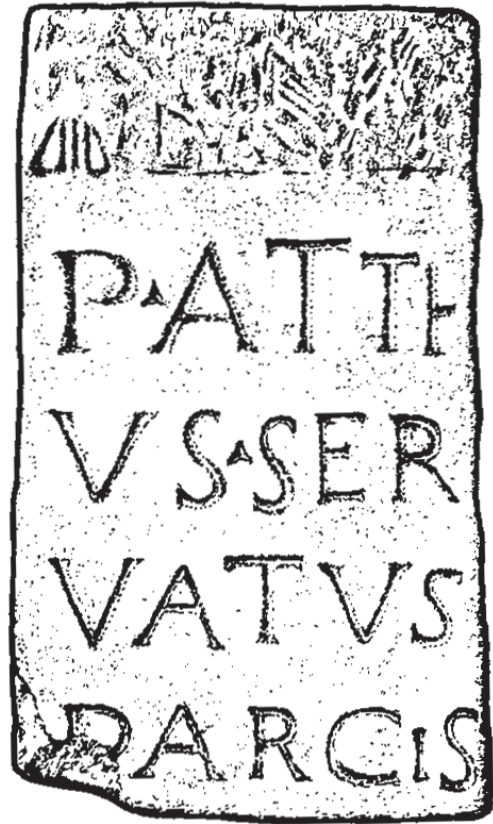
18 J.M.B. Tagage, *De ordinarius chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht* (Leeuwarden - Mechelen 1993), p. 86.

Gregorius dateert Servatius ten tijde van de invallen van Hunnen.¹⁹ Men zou al snel de neiging hebben om deze benaming te interpreteren als een verzamelnaam voor migrantenbewegingen. Ware het niet dat Gregorius de Hunnen wel degelijk plaatst in de juiste historische periode. In de alinea die onmiddellijk volgt op zijn relaas van Servatius, verhaalt hij in de *Historia Francorum* dat Metz door de Hunnen van Attila werd ingenomen, en hoe daarna bisschop Anianus van Orléans zijn stad redde door zijn gebed, waarbij de ontzetting van het beleg van de stad door de Hunnen door het leger van de Romeinse veldheer Aetius als een wonder werd beschouwd. Alle gebeurtenissen in verband met de Hunnen hebben inderdaad plaats gehad in de jaren 451-455, en de door Gregorius genoemde personen zijn allen met historische zekerheid bekend. Servatius zou dus geleefd hebben circa 450.

Servatius in de vijfde eeuw past goed in het tot nu toe bekende beeld van de kerkgeschiedenis van de zuidelijke Nederlanden. In de vijfde eeuw is er bewijsbaar christelijke aanwezigheid, maar nog slechts in het stedelijke Maastricht, zoals blijkt uit de inscripties van een vijftal oud-christelijke grafstenen, in en rond de Sint-Servaaskerk gevonden, afkomstig van het grafveld dat daar in de Oudheid lag.²⁰

Tenslotte is het waarschijnlijk Monulfus geweest die het grafschrift voor Servatius heeft samengesteld, zoals overgeleverd in de negende-eeuwse *Gesta Antiquiora*. Uit het feit dat de tekst in het geheel geen biografische gegevens bevat, blijkt dat er reeds in Monulfus' tijd over Servatius niet méér bekend was dan hetgeen de berichten van Gregorius van Tours vermelden.²¹

Zonder het initiatief van Monulfus en zonder de geschriften van Gregorius van Tours hadden wij nooit van Servatius gehoord en hadden wij zelfs niet geweten dat hij had bestaan.

Afb. 2 Wijsteen, in 1983 gevonden bij de opgravingen onder Hotel Derlon. Tekening uit: Titus Panhuysen, *Romeins Maastricht en zijn beelden* (Assen, Van Gorcum, 1996), p. 386.

19 Régis de la Haye, 'In welke eeuw leefde Sint Servaas?', in: *De Maasgouw* 113 (1994), p. 5-28.

20 W. Boppert, 'Die frühchristlichen Grabinschriften der Servatiuskirche in Maastricht', in: *Sint Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht: het vroegste christendom in het Maasland: handelingen van het colloquium te Alden Biezen (Bilzen), Tongeren en Maastricht 1984* (Borgloon - Rijkel 1986 = Kunst en Oudheden in Limburg 28), p. 64-96.

21 Nancy Gauthier, 'A-t-on conservé l'építaphe de saint Servais de Tongres?', in: *Revue du Nord* 68 (1986), 499-510. Nederlandse vertaling van het grafschrift in: *Jocundus*, p. 39-44.

Ook de naam van Servatius is mondeling overgeleverd. Het beste bewijs is de variant *Aravatius*, bij Gregorius van Tours, die slechts verklaarbaar is vanuit de uitspraak van *sanctus Aravatius*, met samentrekking van de medeklinkers 's'. De naam *Aravatius* komt in de *Real-Encyclopädie* van Pauly dan ook niet voor. Wel komt in de Romeinse Oudheid de naam *Servatius* voor, maar de naam is uiterst zeldzaam, en komt slechts voor op enkele loden waterleidingen en op een lamp in Straatsburg, verder onder de variant *Serva* als naam van een Gallische pottenbakker, en éénmaal onder de variant *Servatus* als naam van een usurpator onder keizer Honorius (395-423).²² In 1983 werd bij de opgravingen onder Hotel Derlon een wijsteen voor de *Parcæ* gevonden, uit de tweede eeuw, met als opschrift P[ublius]. ATTIVS. SERVATVS PARCIS ('aan de *Parcæ* heeft Publius Attius *Servatus* dit altaar gewijd') (afb. 2). De naam *Servatus* komt als cognomen wel voor in Gallia Narbonensis, maar is in de noordelijke streken van Gallië is zeer zeldzaam. Ook wijdingen aan de *Parcæ* zijn in onze streken zeldzaam, en worden in verband gebracht met immigranten.²³ De naam *Servatus* is dus niet zo uitzonderlijk als in eerste instantie gedacht, en komt dus wel meer voor, maar niet in noordelijk Gallië. Of de bij de opgravingen van Hotel Derlon gevonden *Servatus* 'eine vaan us' is, is dus niet waarschijnlijk. Enig verband is met de latere bisschop *Servatius* is natuurlijk uitgesloten, al was het maar vanwege de grote tijds-spanne van twee à drie eeuwen tussen de tweede en de vierde / vijfde eeuw.

Het is duidelijk dat dit toch zeldzame voorkomen van de naam *Servatius* de vraag oproept naar de herkomst van de naam bij Gregorius van Tours. In heel diens werk is hij namelijk de enige persoon van die naam. Hij heeft *Servatius* dan ook niet kunnen verwarren met een andere persoon en heeft de naam ook niet zelf bedacht. Hij moet de naam gehoord hebben.

Volgens enkele Frans-Armeense onderzoekers is *Servatius* de latinisering van een bekende Armeense regio-naam.²⁴ Dat in de late Oudheid bisschoppen, priesters en missionarissen uit verre delen van het Romeinse rijk naar het westen kwamen, is geen zeldzaamheid. Ireneüs van Lyon (einde 2^e eeuw) kwam uit Klein-Azië, Euphratas van Keulen (midden 4^e eeuw) was een Griek (zie hierna in deze studie), en ook de bisschoppen Polychronius van Verdun (± 400) en Iamblychus van Trier (± 480) waren Grieken,²⁵ en Eusebius, bisschop van Parijs, kwam uit Syrië.²⁶

Vanaf *Monulfus* is er tot op heden een ononderbroken historische, liturgische en hagiografische continuïteit. Al in de zevende eeuw zijn er in Frankrijk relieken van de H. *Monulfus* in omloop, zoals blijkt uit het reliek-atteest, heden bij het departementaal archief in Chartres (afb. 3).²⁷ De berichten van Gregorius van Tours vormen de basis voor alle latere levensbeschrijvingen van *Servatius*, zoals de *Vita Antiquissima* uit de achtste eeuw en de *Gesta Antiquiora* uit de negende eeuw. Deze teksten bevestigen vanaf de oudste *Gesta* dat de begraafplaats van *Servatius* pelgrims aantrok. In de achtste en

22 Pauly *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart 1923).

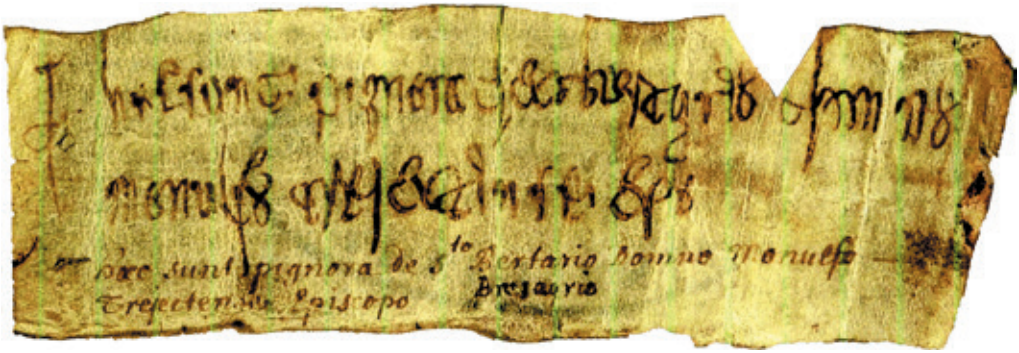
23 Titus Panhuysen, *Romeins Maastricht en zijn beelden* (Assen, Van Gorcum, 1996), p. 386-388.

24 Zie bijvoorbeeld: Georges K. Khayiguiian, Maxime K. Yevadian, *Saint Servatius d'Arménie, premier évêque de Maastricht* (Lyon 2012), weliswaar een soms eigenaardige mengeling van historisch onderzoek en politiek activisme, waarbij ook in de persoon van *Servatius* legende en historie niet altijd strak onderscheiden worden.

25 Jean Heuclin, *Hommes de Dieu et fonctionnaires du roi en Gaule du Nord du Ve au IXe siècle (348-817)* (Villeneuve-d'Asq 1998), p. 30.

26 Gregorius van Tours, *Historia Francorum*, liber X, c. 26, in: *MGH, SRM I,1*, p. 519.

27 A.J. Munsters MSC, 'Een attest van een *Monulfus*reliëk', in: *PSHAL* 105/106 (1969/1970), p. 221-229. – Régis de la Haye, 'Que sait-on de saint *Monulphe*?', in: *Bulletin de la Société Archéologique d'Eure-&-Loir* n° 79, 2003, p. 14-25.

Afb. 3 Zevende-eeuws reliekatstest van de H. Monulfus. *Chartres, Archives Départementales.*

negende eeuw verschijnt het feest van Servatius in de martyrologia,²⁸ die aantonen dat Servatius al ruim bekend was, in de achtste eeuw al in Engeland (Beda), in Fontenelle in Normandië, in Wissembourg in de Elzas, en in Metz, en in de negende eeuw in Lyon, Prüm, Mainz, en Saint-Germain-des-Prés bij Parijs. In het begin van de tiende eeuw put bisschop Radboud van Trier in zijn preek uit de berichten van Gregorius van Tours, en die preek wordt één van de basisteksten voor de liturgische gezangen en hymnen in de Servaaskerk.²⁹ In de tiende eeuw gebruikt Heriger van Lobbes voor zijn Kerkgeschiedenis van Luik de bestaande literatuur, die nog altijd enkel en alleen gebaseerd is op Gregorius van Tours. Pas daarna worden de teksten verrijkt met legendarische verdichtels, volksverhalen, legenden en mythen, en groeien ze in de volle en de late Middeleeuwen uit tot de Servaaslegende. De verering van Servatius is in de Middeleeuwen wijdverspreid over grote delen van Europa.³⁰

Het bisdom “Tongeren”

Toen Monulfus bisschop werd, waren er al bisschoppen geweest in het bisdom Tongeren. Het Romeinse rijk was verdeeld in *provinciae* (provincies) en alle provincies in *civitates*. Het woord *civitas* betekent letterlijk ‘stad’, maar omvat in de Romeinse opvatting ook heel het omliggende gebied. Tongeren was één van de *civitates* van de noordelijke Romeinse provincie *Germania Secunda*. De *civitates* van het Romeinse rijk zijn in de loop der eeuwen met de uitbreiding van christendom en kerk doorgaans ook bisschopssteden geworden.

In het huidige België, Zuid-Nederland en het aangrenzende Rijnland, is het christendom vanaf de vierde eeuw slechts bewijsbaar in de grote steden Keulen en Trier. Als bisschop van Keulen wordt in 313 Maternus vermeld op een synode in Rome, en als bisschop van Trier wordt in 314 op een synode in Arles Agaecius (of Agricicus) vermeld.³¹ Keulen en Trier waren belangrijke stedelijke centra. Trier was zelfs een keizerlijke residentie van het Romeinse Rijk en

28 Alle teksten betreffende de Servaaslegende vanaf Gregorius van Tours tot en met de elfde-eeuwse kroniek van Jocundus zijn in Nederlandse vertaling gepubliceerd in: *Jocundus*, p. 33-64.

29 Régis de la Haye, ‘Het middeleeuws officie van het hoogfeest van Sint Servatius te Maastricht. Deel 1. Tekstkritisch onderzoek’, in: *PSHAL* 133 (1997), p. 93-140.

30 Over de geografische verspreiding van de verering van de H. Servatius: Mathias Zender, *Räume und Schichten. Mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde* (Köln 1973), p. 61-88.

31 *Conciles gaulois du IVe siècle* (Jean Gaudemet, éd.), in: SC 241 (Paris, Cerf, 1977). - *Concilia Galliae A. 314-A. 506* (C. Munier, éd.), in: CCL 148 (Turnhout, Brepols, 1963).

prefectuur van Gallië.³² Daarmee is nog niet gezegd dat ook het omringende platteland en de rest van de streek gekerstend waren, om nog maar te zwijgen over de noordelijke delen van de provincie *Germania Secunda*.

Het is de vraag of de eerste bisschoppen van de *civitas Tungrorum* inderdaad in de huidige stad Tongeren hebben geresideerd. Bij de meest recente opgravingen in de basiliek van Tongeren is weliswaar een *basilica* aangetroffen, die aan de hand van munten gedateerd wordt aan het einde van de vierde eeuw, maar een christelijke functie van dit gebouw is niet aantoonbaar.³³ Wel schrijft Gregorius van Tours dat Servatius vanuit Rome naar de stad Tongeren (*urbem Tungrorum*) terugkeerde, en pas daarna naar Maastricht ging, waar hij overleed. In het begin van de zesde eeuw is Maastricht in ieder geval bisschopsstad en vervult het de functie van de *civitas Tungrorum*, ten nadele van Tongeren, dat voor enkele eeuwen een meer bescheiden bestaan gaat leiden. Archeologen aarzelen zelfs niet om voor Tongeren in deze periode het woord “spookstad” in de mond te nemen.³⁴

In het begin van de zesde eeuw zijn uit historische bronnen twee bisschoppen van Maastricht bekend, Falco (kort na 500) en Domitianus (in 535 en 549).

In een brief van Sint-Remigius, bisschop van Reims (458/459-511), verweet hij Falco dat deze, tegen de kerkelijke rechtsregels, priesters had gewijd in Mouzon (in het huidige Noord-Frankrijk, aan de Maas), dat echter binnen het

aartsbisdom Reims lag. Bovendien, zo schreef Remigius: “U geeft opdracht, naar ik hoor, de belasting van de pachters te innen, en u schrijft voor dat zij de opbrengsten van de akkers moeten afdragen”. De onervarenheid van Falco, die blijkbaar pas sinds kort bisschop was, was voor Remigius geen excuus, want zijn collega moest toch de kerkelijke regels kennen? Hij mocht als bisschop natuurlijk diakens en priesters wijden, aartsdiakens benoemen, hoofden aanstellen voor scholen en lectorengroepen, maar niet in andermans bisdom.³⁵ Falco werd in deze brief echter niet met een bisschopszetel genoemd. Maar omdat Mouzon dicht bij de grens van het bisdom Luik ligt, dat gezien wordt als de continuatie van de *civitas Tungrorum*, lijkt het aannemelijk dat Falco bisschop van Maastricht was.

Bisschop Domitianus nam deel aan twee concilies, het concilie van Clermont in 535 en het concilie van Orléans in 549.³⁶ De hem toegeschreven beenderen berusten in de Onze Lieve Vrouwekerk te Hoei (België), en zijn recentelijk wetenschappelijk onderzocht. De C14-dateringen hebben aangetoond dat het een persoon betreft die is overleden tussen 420 en 590, op een leeftijd tussen 47 en 54 jaar, met meer waarschijnlijkheid op circa 54-jarige leeftijd, aangezien zijn gebeente ouderdomsverschijnselen zoals artrose en botwoekering aan de wervelkolom vertoont.³⁷ C14-datering of koolstofdatering is een methode van radiometrische datering waarmee de ouderdom van organisch materiaal wordt bepaald met behulp van de isotoop koolstof-14.

Waarschijnlijk hebben in Maastricht aan het

32 *Topographie Chrétienne*, 2002, p. 25-69.

33 Zie de status quaestionis tot 2002: *Topographie Chrétienne*, 2002. Aan te vullen met: Alain Vanderhoeven, ‘Changing urban topography in late Roman and early medieval Tongeren’, in: *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000). Proceedings of the 60th Sachsensymposium 19-23. September 2009 Maastricht*, ed. by Titus A.S.M. Panhuysen, Stuttgart: Thesis, 2011, p. 128-138. – Anton Ervynck, Alain Vanderhoeven (ed.), *Het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de O.L.V.-basiliek van Tongeren (1997-2013)*, 2 delen (Brussel 2016).

34 Eric Wetzels, ‘Het ‘Maastrichtse Vrijthofboek’. Achtergronden, archeologische resultaten en de betekenis voor Maastricht en de Euregio’, in: *PSHAL* 154 (2018), p. 28.

35 *MGH, Epistolae, III, Epistolae merovingici et karolini aevi*, I, p. 114-116.

36 *Concilia Galliae A. 511-A. 695* (Carolus de Clercq, éd.), in: *CCSL* 148 A (Turnhout, Brepols, 1963).

37 Mark van Strydonck, Anton Ervynck, Marit Vandenbruaene, Mathieu Boudin, *Relieken. Echt of vals?* (Leuven 2006), p. 91-99.

einde van de vijfde en tijdens de zesde eeuw nog enkele andere bisschoppen geresideerd over wie geen teksten bewaard zijn gebleven, maar wier gedachtenis is behouden in de plaatselijke liturgie. Over een zekere Martinus, die in de liturgie ‘Martinus van Tongeren’ genoemd wordt, is alleen bekend dat hij als heilige werd beschouwd, dat zijn feestdag werd gevierd op 21 juni, dat zijn relieken berusten in de Noodkist in de Sint-Servaaskerk, en dat die relieken volgens een (weliswaar wat oudere) C14-datering uit circa 500 dateren.³⁸ In een andere reliekschrijn in de Servaaskerk berusten de relieken van Candidus en Valentinus, over wie eveneens slechts bekend is dat ze een kerkelijke feestdag hadden (7 juni), en dat hun relieken sinds de Middeleeuwen bewaard en vereerd zijn gebleven. Wetenschappelijk onderzoek naar hun botmateriaal zal ongetwijfeld waardevolle informatie kunnen verschaffen.

Na Monulfus zijn nog enkele bisschoppen gedocumenteerd. Allereerst Gondulfus, die naar alle waarschijnlijkheid geïdentificeerd moet worden met *Bettulfus*, uit “Traiectum”, die in 614 deelnam aan het concilie van Parijs.³⁹ Tussen 649 en 651 is de missiebisshop Amandus drie jaar lang diocesaanbisshop van Maastricht. Hij blijkt zelfs de best gedocumenteerde heilige te zijn in die eeuw, omdat van hem niet alleen een levensbeschrijving bewaard is gebleven, maar ook omdat hij voorkomt in andere historische bronnen.⁴⁰ Daarna vinden we Remaclus, stichter van de abdij Stavelot-Malmédy, die vermeld wordt als bisschop, echter nergens uitdrukkelijk als bisschop van

Maastricht. Wellicht was hij, net als Amandus, een rondreizende *episcopus ad predicandum* (predikbisschop zonder zetel). Theodardus wordt in 669/670 vermeld in een oorkonde, maar verder is er niets over hem bekend. Goed gedocumenteerd daarentegen zijn Lambertus en Hubertus. Laatstgenoemde vestigde zich in Luik op de plek van de moord op zijn voorganger Lambertus, hetgeen feitelijk het einde betekende van de bisschopszetel in Maastricht, want Hubertus vestigde zich blijvend in Luik en kwam niet meer terug in Maastricht. De keuze van Luik als bisschopsstad moet gezien worden als het rechtstreekse gevolg van de moord op Lambertus in 705. Deze tragische gebeurtenis heeft blijkbaar een zo diepe indruk gemaakt dat op de plek van de moord, een Romeinse villa, onmiddellijk een kerk werd gebouwd en de plaats daarmee “gesacraliseerd” was. In 718 bracht bisschop Hubertus het stoffelijk overschot van zijn voorganger over naar Luik.⁴¹ Luik was toen nog niet meer dan een klein vissersdorpje met een oude Romeinse villa.⁴² Wellicht had Lambertus zich enige tijd voor bezinning teruggetrokken in die villa, waar hij ten gevolge van een ‘familie-vendetta’ werd vermoord.⁴³ Dat bisschoppen op korte afstand van hun bisschopsstad een klein huis hadden waar ze zich wel eens terugtrokken, was geen zeldzaamheid. Al vanaf de vijfde eeuw zijn er gevallen bekend van bisschoppen die in de buurt van hun stad een klooster stichtten waar ze zich regelmatig terugtrokken en een tijd woonden.⁴⁴

Vanaf de achtste eeuw ging Luik zeer snel groeien. Nog onder bisschop Hubertus († 727)

38 Régis de la Haye, ‘Martinus van Tongeren, een negentiende-eeuwse heilige?’, in: *Magister Artium. Onderwijs, Kerk en Kunst in Limburg. Opstellen Br. Sigismund Tagage aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag* (Sittard 1992), p. 221-231.

39 Zie voor de opvolgers van Monulfus mijn boek: *De Bisschoppen van Maastricht* (Maastricht 1985 = Vierkant Maastricht, 5), p. 47-48.

40 Régis de la Haye, ‘Het historisch dossier van de heilige Amandus’, in: *PSHAL* 154 (2018), p. 75-114.

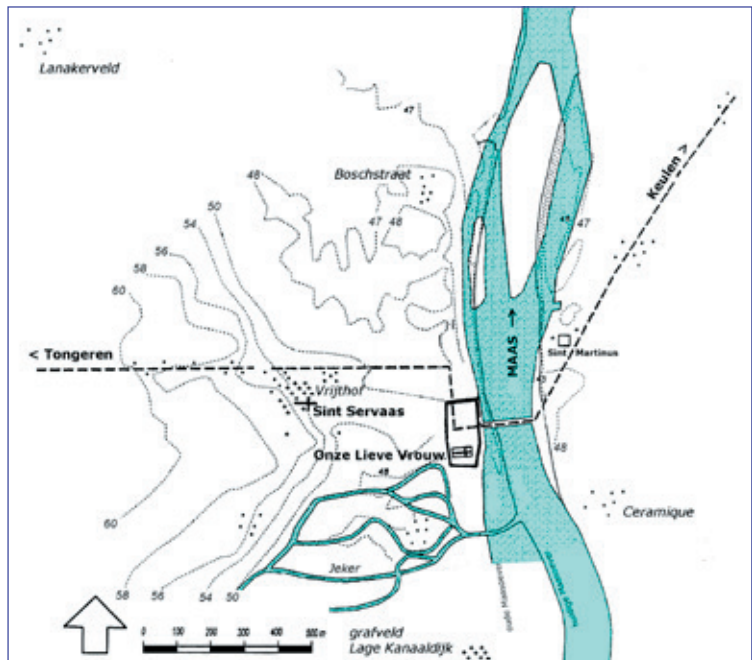
41 De Nederlandse vertaling van beide biografieën is verschenen in mijn bijdrage: ‘Lambertus, laatste bisschop van Maastricht. Hubertus, eerste bisschop van Luik. Hun eigentijdse levensbeschrijvingen’, in: *PSHAL* 143 (2007), p. 9-66.

42 *Topographie Chrétienne* 2002, p. 117-124.

43 Jean-Louis Kupper, ‘Saint Lambert : de l’histoire à la légende’, in: *Revue d’Histoire Ecclésiastique* 79 (1984), p. 5-49.

44 Luce Pietri, ‘La Gaule et la Bretagne’, in: *Histoire du Christianisme*, t. 2, p. 849-850.

Afb. 4 Maastricht in de late Oudheid en de merovingische tijd. De stippelijngeeft de Romeinse weg en de brug aan. De stippen geven archeologische vindplaatsen aan, met name grafvelden. Kaart door de auteur bewerkt naar een kaart van de Archeologische Dienst van de gemeente Maastricht.

werd de Petruskerk op de Publémont gesticht, op een reeds bestaand merovingisch kerkhof. Er werden munten geslagen met als plaatsnaam LEODICO. De bloei van Luik verliep overigens parallel met de opkomst van de centra van de Pepiniden, zoals Chèvremont, Jupille en Herstal.⁴⁵

De bisschopsstad Maastricht en de twee kerken

Maastricht, *Traiectum ad Mosam*, “oversteek van de Maas”, dankt zijn oorsprong aan zijn geografische ligging aan de rivier de Maas, precies waar zij van een diepe snelstromende rivier in een langzaam meanderende stroom overgaat. Maastricht is de eerste plek op de Maas stroom-

afwaarts waar de rivier in de zomer doorwaadbaar is, en daarmee een ideale oversteekplaats (*traiectum*). Maar de Maas is óók een regenrivier die in de winter hoog kan staan, en dat schiep al in de eerste eeuw na Chr. de noodzaak een brug te bouwen voor de kort voor het begin van onze jaartelling aangelegde Romeinse heerbaan van Keulen naar Boulogne-sur-Mer.⁴⁶ Rond beide bruggenhoofden ontstond een agglomeratie.⁴⁷

Tussen de Romeinse nederzetting en het huidige Vrijthof lag de delta van de Jeker, bij benadering beneden de huidige 50-meter NAP-hoogtelijn, waar tussen de armen van die riviereilanden gevormd waren. Langs de weg richting Tongeren, op het huidige Vrijthof, dat toen

45 Denis Henrard, Jean-Marc Léotard, «Sainte-Marie-et-Saint-Lambert de Liège: approche archéologique de la cathédrale dite «notgérienne» et de ses antécédents au Haut Moyen Âge», in: *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* 123 (2019), p. 5-63.

46 Zie over het archeologisch onderzoek naar de brug: A.S. Vos, *Resten van Romeinse bruggen in de Maas te Maastricht* (Amersfoort 2004 = Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 100).

47 Over ontstaan, stadswording en oudste geschiedenis van Maastricht, zie recentelijk: *Topographie Chrétienne*, 2002, p. 91-115 (met uitgebreide literatuur-opgave).

Afb. 5 Plattegrond van het Romeinse castrum van Maastricht (in zwart de opgegraven delen). Kaart van de Archeologische Dienst van Maastricht, door de auteur bewerkt.

zeker meerdere meters lager lag dan heden, en op andere plekken in de directe omgeving, ontstonden grafvelden (Lanakerveld, Boschstraat, Céramique, Lage Kanaalduik (zie afb. 4). Een klein deel van het Vrijthof is in de eind-jaren 1960 opgegraven.⁴⁸

In het begin van de vierde eeuw begon de bouw van het *castrum*, 2 ha groot, omgeven door een muur, en verdedigd door tien torens, waarvan een eiken funderingspaal dendrochronologisch (dateringen naar jaarringen van het hout) is onderzocht en blijkt te zijn gekapt in de lente van 333. Het *castrum* was omgeven door een gracht (zie afb. 5). Ook aan de Wycker zijde moet een klein *castrum* als bruggehoofd gelegen hebben, dat echter volledig is verdwenen ten gevolge van de verschuiving van de bedding van de Maas in oostelijke richting.⁴⁹

Aan de Romeinse brug hebben in de loop der eeuwen meermaals onderhoudswerkzaamheden plaatsgevonden, onder meer met sloopmateriaal afkomstig van oude grafmonumenten. In de vierde eeuw werd de brug volledig herbouwd, met hout gekapt in 363.⁵⁰

De eerste schriftelijke vermeldingen van Maastricht (als *Treiectinsem urbem*, *Triiectensis*) vinden we pas aan het einde van de zesde eeuw, bij Gregorius van Tours, in diens berichten over Servatius en Monulfus. We weten dus niet hoe Maastricht tevoren heette.

Wel weten we dat Maastricht met name in de tweede helft van de zesde eeuw, ca. 550-570, na een periode van bescheiden expansie, een economische bloei beleefde, hetgeen blijkt uit rijke begravingen, en uit de aanwezigheid van

48 F. Theuvs, M. Kars (ed.), *The Saint-Servatius complex in Maastricht. The Vrijthof excavations (1969-1970). Roman infrastructure – Merovingian cemetery – Carolingian cemetery – early town development* (Bonn, Habelt-Verlag, 2017). – Eric Wetzels, 'Het 'Maastrichtse Vrijthofboek'. Achtergronden, archeologische resultaten en de betekenis voor Maastricht en de Euregio', in: *PSHAL* 154 (2018), p. 28.

49 Voor de meest recente beschrijving en plattegrond van het laat-Romeinse castrum van Maastricht, zie: T.A.S.M. Panhuysen, 'Maastricht', in: M. Reddé, e.a., *Les fortifications militaires. L'architecture de la Gaule romaine. DAF 100* (Bordeaux 2006), p. 316-318, fig. 352.

50 Titus A.S.M. Panhuysen, *Romeins Maastricht en zijn beelden* (Maastricht-Assen 1996).

muntmeesters en ambachtslieden.⁵¹ Deze economische opleving doet tevens vermoeden dat Maastricht in de zesde eeuw de economische en bestuurlijke functie van Tongeren heeft overgenomen. De bloei van de stad blijkt ook uit het feit dat aan het einde van de zesde of het begin van de zevende eeuw een nieuwe gracht om het *castrum* werd gegraven. De *Vita Lamberti* (de oudste liturgische levensbeschrijving van bisschop Lambertus uit de achtste eeuw) vermeldt een haven en een merovingische palts (*aula regia*).⁵² De ligging van dit merovingisch koningspaleis is echter niet bekend, maar het moet binnen het laat-Romeinse *castrum* gelegen hebben.

De Onze Lieve Vrouw van Maastricht als kathedrale bisschopskerk

Over de Onze Lieve Vrouwekerk in haar vroegste periode is niets met zekerheid bekend. Men kan slechts wijzen op een hergebruikt bouwfragment van de kerk van Glons (= Glaaien), wellicht afkomstig van de Onze Lieve Vrouwekerk van Maastricht, waarop een datum vermeld staat, die overeenkomt met de vroeg-middeleeuwse datum van de kerkwijding van de Maastrichtse Onze Lieve Vrouwekerk, namelijk 30 september.⁵³

Daarnaast was er een immunitets-oorkonde, door koning Clovis IV (690/691-694/695) verleend aan bisschop Lambertus († 705), ten bate van de kerk van de Heilige Maria in Maastricht. Het origineel van deze oorkonde is verloren gegaan, maar de tekst wordt in het midden van de twaalfde eeuw geciteerd door de Luikse kanunnik Nicolaas, die verklaart dat hij de oorkonde persoonlijk onder ogen heeft gehad. De meeste historici

beschouwen deze tekst dan ook als authentiek.⁵⁴

We hebben verder geen teksten uit het eerste millennium, en de Onze Lieve Vrouwekerk van Maastricht is nog nooit archeologisch onderzocht. Wel vormt de ligging van de kerk binnen het *castrum* een afdoende bewijs voor haar functie als kathedrale bisschopskerk. Eenzelfde configuratie ziet men immers in alle Romeinse steden in het toenmalige Gallië. Dankzij archeologisch onderzoek is veel bekend geworden over de bouw, de ligging en de functie van de oudste kathedralen met hun bijgebouwen. In de vierde en de vijfde eeuw werden namelijk in heel Gallië, binnen de ommuurde *castra*, monumenten en huizen, soms zelfs hele huizenblokken afgebroken, voor de bouw van één of meerdere bisschopskerken, meestal vergezeld van een vierkant of achthoekig *baptisterium* of doopkapel (Fréjus, Lyon, Trier, Genève), en ook een *domus ecclesiae* of *domus episcopi*, een woonhuis voor de bisschop en zijn priesters, dat altijd naast de kathedraal stond, soms ook met een bijbehorende bisschoppelijke school. Deze laat-Romeinse bisschopskerken werden doorgaans aan de rand of in een hoek van het *castrum* gebouwd, tegen de buitenmuur, zoals in Toulouse, waar de kathedraal pal aan de Romeinse stadsmuur grensde. De laat-Romeinse *castra* telden weinig inwoners en herbergden vooral de overheidsinstanties, waar vanaf de vierde/vijfde eeuw ook de bisschop deel van uitmaakte. Men ziet in veel steden in Gallië dat de bisschop een groot gedeelte van het *castrum* in bezit krijgt, in Genève zelfs meer dan een kwart van de totale oppervlakte. Zo ontstonden “bisschoppelijke complexen” (*groupes épiscopaux, ensembles épiscopaux*), met vaak meerdere kerken, soms

51 Arent Pol, *Les monétaires à Huy et à Maastricht* (1995). – R.G.A.M. Panhuysen, *Demography and health in early medieval Maastricht* (Maastricht 2005). – Wim Dijkman, *Artisanal activities in merovingian Maastricht* (pro manuscripto).

52 Vita sancti Landiberti episcopi Traiectensis vetustissima, in: *MGH, SRM*, VI, p. 353-384 – Nederlandse vertaling in: *PSHAL* 143 (2007), p. 15-40.

53 RHCL, archief kapittel Onze Lieve Vrouw Maastricht (14.Boo1), inv.nr. 524. Zie ook: *Topographie Chrétienne*, 2002, p. 106.

54 Nicolaus, Vita sancti Landiberti quarta, in: *MGH, SRM*, VI, p. 411.

pal naast elkaar gelegen, maar soms ook enkele tientallen meters van elkaar gelegen.⁵⁵ De grafvelden lagen in ieder geval buiten het *castrum*, *extra muros*.

De ligging van de Onze Lieve Vrouwekerk binnen het *castrum* komt overeen met het elders in Gallië bekende schema. De kerk is gebouwd aan de rand van het *castrum*, tegen de stadsmuur. Op grond van de ligging van de kerk en de hierna uit te werken bekende gegevens over de kerkelijke organisatie in onze regio kan het ontstaan van de Onze Lieve Vrouwekerk geda- teerd worden in de vijfde eeuw.

Ook het Maria-patronaat, dat de Maastrichtse kerk deelt met de oudste kerken in het cultuurgebied van het Maasdal (Tongeren, Givet, Dinant, Namen, Hoei, Luik, Aken), duidt op een hoge ouderdom.

Als bisschopskerk is de Onze Lieve Vrouw ook de eerste doopkerk. Gezien de topografie elders in Gallië is bij de Onze Lieve Vrouw wellicht een baptisterium te verwachten. Maar ook al mocht bij (toekomstige?) opgravingen blijken dat er geen doopkapel of doopkerk was, dan nog is de functie van doopkerk van de Onze Lieve Vrouw (of van het Onze Lieve Vrouwecomplex) duidelijk. In Luik lag pal naast de Lambertus-kathedraal de oude kerk van Notre-Dame-aux-Fonts, de oorspronkelijk doopkerk. Tot aan de Franse Revolutie werden alle kinderen van de stadsparochies van Luik in de Notre-Dame-aux-Fonts gedoopt. Het kerkje werd in het begin van de negentiende eeuw afgebroken, en er is nog nooit archeologisch onderzoek naar gedaan.⁵⁶

Toen Monulfus tegen het einde van de zesde eeuw de eerste stenen kerk bouwde op het graf van Sint Servaas, waren er al minstens sinds enkele decennia bisschoppen in Maastricht. Deze bisschoppen kunnen niet

elders hebben geresideerd dan in de Onze Lieve Vrouwekerk, aangezien de Sint-Servaaskerk van latere datum is (einde zesde eeuw), en omdat de Onze Lieve Vrouw binnen het *castrum* lag, waar de overheidsinstellingen, en dus ook de bisschop met zijn *domus* resideerden. De Onze Lieve Vrouw, *intra muros*, was kathedrale bisschopskerk, de Sint-Servaas, *extra muros*, was grafkerk.

Buiten het *castrum* breidde de stad zich uit, echter niet, zo leren ons de resultaten van archeologisch onderzoek, strak langs de oude romeinse weg, maar meer verspreid rond het *castrum*, in de vorm van kernen zonder onderling verband.

De Sint-Servaaskerk van Maastricht als grafkerk

De recente opgravingen van de jaren 1980 in de Sint-Servaaskerk van Maastricht bevestigen, althans volgens de eerste voorlopige conclusies van de archeologen, de berichten van Gregorius van Tours.⁵⁷ Op een Romeins grafveld uit de vierde en vijfde eeuw stond een laat-romeinse *cella memoriae*, een gedachtenis-kapelletje, wellicht op het graf van Servatius. Daarop of daarnaast werd rond het einde van de zesde eeuw de 15 meter brede kerk gebouwd, die bij de recente opgravingen in de Servaaskerk werd aangetroffen, en wellicht geïdentificeerd kan worden met het kerkgebouw dat Gregorius van Tours als *magnum templum* betitelde, en waaraan hij als bouwheer de naam van bisschop Monulfus verbond. Over de ligging en de datering van de *cella memoriae* kunnen nog geen definitieve uitspraken gedaan worden. De vondst van twee munten van Theodosius I (379-395) waarborgt geen datering. Munten zijn *mobilis*, en ze geven hoogstens een datering *post quem* (dus een vroegst mogelijke datering).

55 Een status quaestionis bij: Alain Erlande-Brandenburg, *La Cathédrale* (Paris 1989), p. 41-78.

56 Théodore Gobert, *Liège à travers les âges. Les rues de Liège*, t. 8 (Bruxelles 1977), p.476-494.

57 Laatste status quaestionis: *Topographie Chrétienne*, 2002 (met literatuuropgave tot 2002). Zie ook de tussentijdse berichtgeving in het bulletin *De Sint Servaas, tweemaandelijks restauratie informatiebulletin* (1981-1992).

De Sint-Servaaskerk is dus een *basilica ad corpus*, een grafkerk gebouwd op het graf van de al dan niet mythische stichter van het bisdom, in dit geval Servatius. Bij gelegenheid van de bouw van de kerk door Monulfus werden immers ook de relieken van Servatius verheven. Het is dus logisch dat Monulfus de Servaaskerk bedoelde als grafkerk.

Historische continuïteit van het twee-kerken-patroon

Ook na de vestiging van de bisschoppen in Luik bleven dezen de band behouden met de Onze Lieve Vrouwekerk, de oorspronkelijk kathedraal van hun bisdom. De Onze Lieve Vrouw is altijd binnen de Luikse invloedssfeer gebleven. Toen de Duitse keizer Lodewijk IV het Kind (900-911) in 908 de kerk van Luik bevestigde in het bezit van het recht van tol en muntslag, ging het klaarblijkelijk over "Luikse" rechten.⁵⁸ In 1018 was het bisschop Balderik III van Luik die de crypte van de Onze Lieve Vrouw inwijdde.⁵⁹ De band van de Onze Lieve Vrouw met de Luikse bisschop, die met name bleek uit bepaalde rechtsverhoudingen, duurde voort tot het einde van het Ancien Régime. En de monumentale twaalfde-eeuwse kooromgang van de kerk, versierd met kapitelen die behoren tot de Europese top van de romaanse beeldhouwkunst, een architectuurkopie van de kooromgang van de in 1188 afgebrande ottoons-romaanse kathedraal van Luik, was bedoeld

om de Onze Lieve Vrouwekerk ook architectonisch te manifesteren als "Luikse" kerk.⁶⁰ Op dezelfde wijze was de romaanse Sint-Servaaskerk als architectuurkopie van Duitse Rijkskerken bedoeld om het toebehoren tot het Keizerrijk te laten zien, om de Sint Servaas te profileren als de "keizerlijke" kerk.⁶¹

Na de vestiging van de bisschoppen in Luik was de Sint Servaaskerk al snel, ergens tussen 650 en 750, in de invloedssfeer gekomen van de Franse koningen,⁶² daarna van de Karolingers,⁶³ later de Duitse keizers, en via dezen van de Neder-Lotharingers. De benoeringen van Alcuinus (ca. 735-804) en Einhard (ca. 770-804), belangrijke raadsheren van Karel de Grote, als abten van het *monasterium* of de *abbatia* van de Sint-Servaas, laten al zien dat de keizer zich beschouwde als de patroon van de kerk. De Servaaskerk kreeg zodoende een nieuwe status als koninklijke kerk, en werd dan ook de grafkerk van de Neder-Lotharingse vorsten.

In de tiende eeuw speelde de Sint-Servaas een centrale rol bij het streven naar autonomie (of het onderdrukken van dat streven door de Ottonen) van de Neder-Lotharingse vorsten. Giselbert († 939) werd begraven in de Sint-Servaas, wellicht ook de in 915 overleden Reinier I (Reinier Langhals?), die misschien de in december 1985 bij archeologisch onderzoek aangetroffen 'lange mins' is.⁶⁴ Voor Karel van Neder-Lotharingen, de laatste Karolinger, werd in *medio ecclesiae*, in de crypte, zo dicht mogelijk

58 MGH, *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum*, 4, oorkonde nr. 57, p. 183-185.

59 Balderik II, bisschop van Luik van 1008 tot 1018: *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII. Series V. Germania. Tomus I: archiepiscopus Coloniensis* (Stuttgart 1982), p. 68-69. Zijn vita is uitgegeven in de MGH, SS 4, p. 724 - 738. De Luikse bisschoppenkroniek van Heriger en Anselmus behandelt hem in c. 31, in: MGH, SS 7, p. 206-207.

60 A.F.W. Bosman, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Maastricht. Bouwgeschiedenis en historische betekenis van de oostpartij* (Utrecht - Zutphen 1990). – Elizabeth den Hartog, *De weg naar het Paradijs. Romaans Maastricht in beeld* (Maastricht 2003 = Vierkant Maastricht, 38).

61 Zie de bijdragen van Aart Mekking *et alii*, 'Bijdragen tot de bouwgeschiedenis van de Sint Servaaskerk te Maastricht', in: *PSHAL* 115 (1979) - 119 (1983), *passim*.

62 Régis de la Haye, 'Hugo Capet en wat hij met de Sint-Servaas van doen heeft', in: *De Sint Servaas* 33-34 (okt. 1987), p. 268-269.

63 Zie recentelijk over deze materie: P.H.D. Leupen, 'Het gelijk van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe. De Maastrichtse kapitels in de vroege Middeleeuwen', in: *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* [bundel C. Dekker] (Hilversum 1997), p. 29-42.

64 *Jocundus*, p. 192-193. Genealogisch schema p. 181. – Zie ook de archeologische berichtgeving in: *De Sint Servaas* nr. 25 (februari 1986) tot nr. 27 (juni 1986).

bij het graf van de patroonheilige Servatius, een cenotaaf opgericht.⁶⁵

Bij deze politieke strijd blijken de relieken van Sint Servaas van grote betekenis. Het bezit van de relieken legitimeert immers de patroon van de kerk. De Sint-Servaaskerk fungeert als een soort heiligdom, de stad Maastricht als een potentiële hoofdstad voor Neder-Lotharingen. Kort na zijn keizerskroning in 962 laat keizer Otto I, op verzoek van zijn moeder, de relieken van Servatius uit Maastricht overbrengen naar Quedlinburg. De Maastrichtenaren moeten hun beschermheilige gaan stelen, en hem weer terugbrengen naar Maastricht, aldus het prachtige wellicht enigszins geromantiseerde verhaal van Jocundus.⁶⁶ Quedlinburg heeft in ieder geval altijd het patronaat van Servatius behouden. En tegen het einde van de tiende eeuw wordt het gebeente van Servatius verheven door Willigis, bisschop van Mainz (975-1011), vertrouweling van keizer Otto II en van keizerin Theophanu. Ook dit wordt door Jocundus verhaald, weliswaar in een wederom met legende doorweven relaas.⁶⁷ Dezelfde Willigis verheft tevens in Hoi de relieken van de heilige Domitianus.⁶⁸

Het vertrek van de bisschop, en de opvulling van de daardoor veroorzaakte leemte door de koning, later de Duitse keizer, gaf de aanzet tot de tweeleding van de stad Maastricht, met als kernen de twee kerken, de Onze Lieve Vrouw en de Sint-Servaas. In het begin van de negende eeuw, bij Einhard, vinden we de eerste vermeldingen van deze stedelijke tweedeling in een *familia Sancti Landiberti* ('bevolkingsgroep van

Lambertus') en een *familia Sancti Servacii* ('bevolkingsgroep van Servatius'). Wanneer in 828 de relieken van Marcellinus en Petrus in de Sint-Servaaskerk van Maastricht ter verering worden uitgesteld, worden er veel zieken en gehandicapten genezen, onder wie op 8 juni een meisje genaamd Adallinda, van de *familia Sancti Landiberti*, en op 10 juli een meisje uit de *familia Sancti Servacii*.⁶⁹ Het woord *familia* heeft in middeleeuws Latijn de betekenis van een groep mensen die behoren bij een domein of een kerk. Alle andere pelgrims die bij deze gelegenheid genezen worden, worden aangeduid met hun naam en hun plaats van herkomst. De betekenis van het woord *familia* duidt hier dus niet op een werknemersverhouding of een band met een kerk, maar op een bevolkingsgroep binnen Maastricht. Hier ligt de verre oorsprong van de latere tweeherigheid van de stad Maastricht, met de Luikse bevolkingsgroep als opvolger van die van Lambertus en de Brabantse als die van Servatius.

Tweede fase De ontdekking van de vierde- eeuwse bronnen

Het keerpunt voor de schriftelijke bronnen in verband met Sint Servatius kwam in de zestiende/zeventiende eeuw, toen enkele teksten ontdekt werden, waarin een vierde-eeuwse bisschop *Σαοβάτιος*, *Σαομάτιος*, *Servatio* of *Servatius* voorkwam, die die tussen 343 en 359 in verband met enige anti-ariaanse concilies vermeld werd, en daar een (bescheiden en zelfs discutabele) rol speelde in de strijd over de theologie van de Drieëenheid.⁷⁰

65 Régis de la Haye, 'Hugo Capet en wat hij met de Sint-Servaas van doen heeft', in: *De Sint Servaas* nr. 33/34 (oktober 1987), p. 268 - 269.

66 *Jocundus*, p. 182-188.

67 *Jocundus*, p. 154-161.

68 Vita Domitiani, c. 18, in: *Analecta Bollandiana* 103 (1985), p. 350 - 351. Cf. Jean-Louis Kupper, 'Aux lisières de l'Empire. L'évêque Notger de Liège et l'élection de Hugues Capet', in: E. Magnou-Nortier, *Pouvoirs et libertés des premiers Capétiens* (1992), p. 97-108.

69 Einhard, *Translatio et miracula sanctorum Marcellini et Petri*, c. 14, in: *MGH, SS* 15/1, p. 261.

70 Over de rol van deze Servatius in de context van de anti-ariaanse concilies, zie o.a.: A.J. Munsters, 'Sint Servaas in de vierde eeuw', in: *De Maasgouw* 103 (1984), p. 13-40.

Een *Σαοβάτιος* wordt door Athanasius van Alexandrië (295?- 373) in zijn 'Verweerschrift tegen de Arianen' vermeld op de lijst van de 34 bisschoppen uit Gallië die in 343 deelnamen aan het Concilie van Sardica (heden Sofia in Bulgarije), of die de *canones* van dat concilie hebben bevestigd, echter zonder vermelding van een bisschopsstad.⁷¹ Op die lijst komen wij hierna nog terug. Op 12 mei 346 zou *Servatius episcopus*, in hetzelfde document ook genoemd *Servatius Tungrorum*, deelgenomen hebben aan het Concilie van Keulen, dat overging tot de afzetting van bisschop Euphratas, beschuldigd van arianisme.⁷² Kort vóór 353 werden naar het getuigenis van Athanasius de bisschoppen Servatius en Maximus (*εἰσι δὲ Σαοβάτιος καὶ Μάξιμος οἱ ἐπίσκοποι ...*) door tegenkeizer Magnentius in gezantschap naar de oostromeinse keizer Constantius II (337-361) gezonden.⁷³ Tenslotte nam in mei 359, naar de mededeling van Sulpicius Severus (ca. 353-ca. 400), een *Servatio Tungrorum episcopus* deel aan het Concilie van Rimini.⁷⁴

Van al deze teksten was slechts het pseudo-Concilie van Keulen in de Middeleeuwen bekend, dankzij Jocundus die de tekst rond 1080 opnam in zijn kroniek,⁷⁵ tekst die daarna nog werd gepubliceerd door Gilles d'Orval in diens *Gesta episcoporum Leodiensium*,⁷⁶ en in 1538 voor het eerst in druk verscheen. De Kroniek van Sulpicius Severus werd in 1556 in Basel uitgegeven.⁷⁷ De geschriften van Athanasius waren bekend in Latijnse vertaling, maar verschenen pas in 1600-1602 in het Grieks in Heidelberg, daarna meer volledig in 1698 in Parijs verzorgd door B. de Montfaucon.

Al deze teksten waren dus in de zeventiende

eeuw bij de toenmalige kerkhistorici bekend. In twee van deze vier teksten wordt Servatius *episcopus Tungrorum*, 'bisschop van de Tongeren' genoemd. Onmiddellijk werd dan ook de verbinding gelegd tussen de 'Servatius' van de genoemde vierde-eeuwse teksten en de 'Servatius' van Gregorius van Tours, en werd geleidelijk een datering van Servatius in de vierde eeuw gemeengoed. Er kleefde weliswaar het bezwaar aan dat men dan de berichten van Gregorius van Tours onbetrouwbaar moest verklaren, aangezien Servatius natuurlijk niet 120 jaar lang bisschop geweest kon zijn.

Veel historische plaatsen dan ook Servatius, als bisschop van Tongeren, in de vierde eeuw. Deze opvatting is momenteel wijdverspreid, en het jaartal 384, het foutieve sterfjaar van Servatius werd bij de restauratie en de wederinrichting van de Sint-Servaaskerk in de jaren 1980 zelfs in brons gegoten (zie afb. 6), hoewel ik in een eerdere publicatie heb aangetoond dat en waarom deze datering onjuist is.⁷⁸

Dat een *Σαοβάτιος* door Athanasius vermeld wordt in de lijst van de bisschoppen van Gallië (*Γαλλίας*) toont slechts aan dat er in de eerste helft van de vierde eeuw ergens in Gallië een bisschop is geweest, genaamd Servatius. Athanasius vermeldt echter geen steden, en ook uit het bericht over het gezantschap van Servatius en Maximus, kort vóór 353, is geen bisschopszetel af te leiden. In slechts twee van de in de zeventiende eeuw bekende teksten wordt Servatius vermeld met Tongeren als bisschopszetel, namelijk bij het zogenaamde Concilie van Keulen en in de tekst van Sulpicius Severus. En dat zijn precies de twee teksten die

71 Athanasius, *Apologie contra Arianos*, c. 50, in: *PG* 25, col. 337.

72 *Concilium Coloniae Agrippinae*, in: *CCSL* 148, 26-29; idem in: *SC* 241, p. 68-79.

73 Athanasius, *Apologie à l'empereur Constance*, c. 9, in: *SC* 56, p. 97.

74 Sulpicius Severus, *Chronica*, lib. 2, c. 44, § 1 en 3, in: *SC* 441, p. 324-329, en in: *CCSL* 63, p. 100-101.

75 *Jocundus*, p. 143-146.

76 Gilles d'Orval, *Gesta episcoporum Tungrorum, Traiectensium et Leodiensium*, in: *MGH*, *SS* 25, p. 21-22.

77 *Sulpicii Severi Sacrae Historiae a mundi exordio ad sua usque tempora deductae libri duo nunc primum in lucem editi* (Basilae 1556).

78 Régis de la Haye, '384 als sterfjaar van Sint Servaas', in: *De Sint Servaas* nr. 14 (april 1984), p. 109-110.

Afb. 6 Bronzen vloerplaat in de Sint-Servaaskerk met het foutieve sterfjaar van bisschop Servatius. *Foto auteur.*

grote twijfels geven over hun authenticiteit.

Allereerst zijn beide teksten overgeleverd in slechts één handschrift. Op zich is dat al een voldoende reden tot wetenschappelijk wantrouwen. Het is immers niet mogelijk deze teksten te vergelijken met andere handschriften om eventuele interpolaties, wijzigingen of vermeende correcties te achterhalen. Het is algemeen bekend dat middeleeuwse scriptoria vaak niet aarzelden om teksten aan te passen of te vervalsen. Bovendien zijn deze handschriften middeleeuwse kopieën, van late datum ten opzichte van de (vermeende of authentieke) tijd van oorsprong, zodat we met betrekking tot de overleveringsgeschiedenis van de tekst volledig in het duister tasten. Het is dus nodig

om deze twee teksten op hun historische betrouwbaarheid te toetsen.

Het Pseudo-Concilie van Keulen (346)

De vermelding van Servatius als bisschop der Tongeren in de tekst van het Concilie van Keulen vereist een nadere studie, die bovendien geplaatst moet worden in de brede context van de geografische verspreiding van de kerk in de late Oudheid, in de eeuwen na de Vrede van Constantijn in 313.

1. De tekst

De tekst van het zogenaamde 'Concilie van Keulen' van 12 mei 346 wordt algemeen

Afb. 7 Het pseudo-Concilie van Keulen is ook afgebeeld in het zogenaamde 'Blokboek van Sint Servaas', van ca. 1460. Een blokboek is een voorloper van de boekdrukkunst, waarbij de afbeeldingen op houtsneden werden gedrukt, maar met de hand ingekleurd, en waarbij ook de onderschriften met de hand werden geschreven. Het onderschrift luidt: 'Cy vint saint servais en la Cite de Collogne ou fut le concille de Rome pour demettre levesque effrata le quel estoit tiran, le quel fut commis a saint servais et mist en lieu deffrata Saint severin pour estre evesque de Collogne' ('hier komt Sint Servaas in de stad Keulen, waar het concilie van Rome was om bisschop Euphratas af te zetten, die een tiran was, waarover (het concilie) Sint Servaas werd aangesteld, en hij stelde in de plaats van Euphratas de heilige Severinus aan om bisschop van Keulen te zijn'). Op het linkerdeel van de afbeelding wordt Servatius door een engel naar het Concilie van Keulen geleid; op het rechterdeel zet Servatius, samen met andere bisschoppen, de mijter op het hoofd van de nieuwbenoemde bisschop Severinus. Van dit blokboek is slechts één exemplaar bewaard gebleven, bij de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Het is gepubliceerd door P.N.G. Pesch en E. Koldewey, *Het blokboek van Sint Servaas* (Zutphen, Walburg Pers, 1984).

beschouwd als een vervalsing.⁷⁹ De tekst is slechts overgeleverd in één enkel handschrift, uit de tiende eeuw, heden bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.⁸⁰ Deze late overlevering is op zich al voldoende reden om zeer terughoudend te zijn over de waarde van de tekst. De tekst was al bekend in het midden van de achtste eeuw, want de *Vita Maximini*, de levensbeschrijving van bisschop Maximinus van Trier, geschreven ten tijde van Pepijn III de Korte (741/751-768), zeer waarschijnlijk door een monnik van de abdij Sankt Maximin in Trier, spreekt er al over. De schrijver van deze *Vita* weet praktisch niets van de patroonheilige van zijn abdij, en zijn biografie is dan ook een aaneenrijging van onverifieerbare gebeurtenissen en namen, topoi en wonderverhalen. Wanneer hij spreekt over de synode van Keulen, vermeldt hij de veroordeling van Euphratas, die beweert dat Christus niet waarlijk de Zoon van God is (*quod Christus non esset vere Filius Dei*). In de alinea daarvoor memoreerde hij slechts dat in die tijd de ariane ketterij woedde, en dat Maximinus die had bestreden.⁸¹ Zijn *Vita* werd in 839 herbewerkt en uitgebreid door Lupus van Ferrières. Ook hij vermeldt de ariane ketterij, maar hij is op theologisch gebied beter geschoold, aangezien hij de term ‘consubstantialiteit’ kent, en schrijft dat het arianisme beweert dat de Zoon minder is dan de Vader, hetgeen inderdaad beter beantwoordt aan het denken van Arius. Maar met betrekking tot Euphratas kopieerde hij simpelweg de tekst van

de monnik van Sankt Maximin, namelijk dat Euphratas predikte dat Jezus Christus niet waarlijk de Zoon van God was (*Iesum Christum non esse verum Dei Filium*).⁸²

Het Concilie van Keulen en de veroordeling van bisschop Euphratas werden daarna vermeld door Bertarius van Verdun, die in het begin van de tiende eeuw de kroniek van de bisschoppen van Verdun schreef. Hij sprak erover in verband met een (blijkbaar verloren gegane) levensbeschrijving van de heilige Servatius: “wij lezen in de levensbeschrijving van de heilige Servatius, daar waar het gaat over de afzetting van de aartsbisschop van de kerk van Keulen, dat Sanctinus, bisschop van de stad der Clavi, erbij aanwezig was”. Hij kende dus de tekst van het pseudo-concilie, want hij sprak over het volk der Articlavi, maar identificeerde het eigenmachtig met Verdun. Dit volk is echter totaal onbekend, en komt niet voor in de *Notitia Galliarum*. De vermelding door Bertarius van Verdun kan dus slechts ontleend zijn aan de tekst van het pseudo-concilie.⁸³

De tekst van het Concilie van Keulen van 346 werd voor het eerst in druk uitgegeven in 1538, en heeft daarna aanleiding gegeven tot velerlei publicaties, die enerzijds de authenticiteit van de tekst probeerden te staven, anderzijds de vervalsing.⁸⁴ L. Duchesne was in 1902 een van de eersten die niet alleen de tekst als een vervalsing ontmaskerde, maar toen ook al twijfels uitte over de bijbehorende bisschoppenlijst.⁸⁵

79 Sylv. Balau, *Les sources de l'histoire de Liège au Moyen Age. Etude critique* (Bruxelles 1903), p. 318-320. – DACL 3 (Paris 1914), p. 2180-2187 (H. Leclercq). – Anna Crabbe, ‘Cologne and Serdica’, in: *The Journal of Theological Studies. New Series* [Oxford] 30 (1979), p. 178-185. – Recente status quaestionis in: *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII. Series V. Germania. Tomus I: archiepiscopatus Coloniensis* (Stuttgart 1982), p. 7-8.

80 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. 495-503. – Gepubliceerd in: Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. 2 (reprint Graz 1960), col. 1371-1380; CCSL 148, p. 26-29; SC 241, p. 68-79.

81 AA.SS. Maii, t. 7, p. 21-25.

82 MGH, SRM 3, p. 74-82.

83 Bertarius, *Gesta episcoporum Viridunensium*, § 1, in: MGH, SS 4, p. 40.

84 Een goed overzicht in: Hans Christof Brennecke, ‘Synodum congregavit contra Euphratam nefandissimum episcopum. Zur angeblichen Kölner Synode gegen Euphrates’, in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 90 (1979), p. 176-200.

85 L. Duchesne, ‘Le faux Concile de Cologne (346)’, in: *RHE* 3 (1902), p. 16-29. – Zie ook: Sylvain Balau, *Etude critique des sources de l'histoire du pays de Liège au Moyen Age* (Bruxelles 1902-1903), p. 318-320.

Het is bekend dat het doel van vervalsers is, zoveel mogelijk juiste gegevens bijeen te brengen om de tekst zo authentiek te laten overkomen, een tactiek waarin heden ten dage auteurs van spam, phishing en fake news eveneens zeer bedreven zijn. Maar vervalsers, hoe goed ze ook zijn, maken altijd fouten waardoor ze zich verraden. Onze vervalser heeft in ieder geval enig historisch onderzoek gedaan, zodat hij, dankzij enige juiste historische informatie, zelfs specialisten heeft kunnen misleiden.⁸⁶

De tekst komt allereerst niet overeen met het gebruikelijke literair genre van conciliebesluiten uit deze periode. Deze zijn altijd op eenzelfde wijze opgebouwd. Ze beginnen met een inleiding die de redenen van de bijeenkomst van de concilievaarders uiteenzet. Zonder overgang worden daarna de *canones* (de besluiten van het concilie) opgesomd, en de teksten eindigen vaak, jammer genoeg niet altijd, met de namen van de concilievaarders, hun naam, hun graad in het wijdingsambt (bisschop, priester, diaken, abt), gevolgd door de plaats van residentie, soms aangevuld met de provincie. De tekst van het pseudo-Concilie van Keulen bevat geen *canones*, en men kan het dus daarom al geen concilie noemen. Het lijkt meer op een rechtbank, waar veertien bisschoppen één voor één Euphratas, bisschop van Keulen, wegens ketterij veroordelen, maar slechts met aanklagers, zonder mogelijkheid tot verweer, en in afwezigheid van de aangeklaagde.

De vervalser is ook geen goede theoloog. Euphratas zou zijn veroordeeld voor ketterij, want hij “ontkent dat Christus God is” (*Christum Deum negat*), ofwel “hij ontkent dat Christus de Zoon van God is” (*Christum negat esse Filium Dei*), ofwel ‘hij beweert dat Christus alleen maar een mens is’ (*tantum nudum hominem asserit Christum*), termen die ook letterlijk voorko-

men in de levensbeschrijving van Maximinus, namelijk ‘dat Christus niet waarlijk de Zoon van God zou zijn’ (*quod Christus non esset vere Filius Dei*). De ketterse uitspraken die Euphratas worden verweten staan in geen enkel document uit de vierde eeuw. De dwaalleer die de kerk in de vierde eeuw beroerde, en die Euphratas in de mond werd gelegd, was het arianisme. Arius heeft nooit gezegd wat Euphratas verweten wordt. Hij noemde Jezus wel degelijk Zoon van God (τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ), en hij ontkende ook niet de godheid van Christus, maar hij leerde dat Jezus niet eeuwig kon zijn, van dezelfde werkelijkheid (ὑπόστασις) als de Vader. Vader en Zoon waren volgens hem onderscheiden. Er is een tijd geweest dat de Zoon niet bestond (ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν), en dus behoorde tot de orde van de schepselen (κτίσμα καὶ ποιήμα).⁸⁷ Precies in deze bewoordingen werd het arianisme in 325 door het Concilie van Nicea veroordeeld.⁸⁸ Arius ontkende dus niet de godheid van Christus, maar zag Christus als een God in ondergeschikte positie, weliswaar een goddelijk schepsel, naar het beeld van de Vader, maar niet van hetzelfde wezen (οὐσία). De auteur van de tekst van het pseudo-concilie weet blijkbaar ook niets van de verschillende scholen in de dogmatische discussies binnen het arianisme en het semi-arianisme. Hij kan slechts een serie formules herhalen, en ons bovendien doen geloven dat alle veertien bisschoppen slechts precies die ene zin hadden gehoord, “dat Christus niet God is”.

Het arianisme heeft de Kerk eeuwenlang diep beroerd. Om een einde te maken aan de theologische disputen riep keizer Constantijn in 325 het Concilie van Nicea bijeen, dat de leer van Arius veroordeelde en een Geloofsbelijdenis opstelde, het eerste deel van het huidige *Credo*. Maar ondanks de uitspraak van het Concilie

86 Bijvoorbeeld: G. Monchamp, ‘Pour l’authenticité des actes du concile de Cologne de 346’, in: *Bulletin de l’Académie Royale de Belgique (classe des Lettres)*, mei 1902, p. 245-288.

87 Sozomène, *Histoire Ecclésiastique*, livre I, ch. 15, in: *SC 306*, p. 182-191.

88 Henricus Denzinger, Adolphus Schönmetzer, *Enchiridion Symbolorum*, n° 126.

van Nicea bleef er verdeeldheid heersen, niet alleen bij de bisschoppen onderling, maar ook bij de keizers, opvolgers van Constantijn, die soms ariëers soms orthodox waren, en dan weer de niceaanse (trouw aan het Concilie van Nicea) dan weer de ariëerse (volgelingen van Arius) patriarchen en bisschoppen afzetten. De periode na Nicea is in de kerkgeschiedenis een chaotische tijd geweest. Een van de meest ijverige verdedigers van de uitspraken van het Concilie van Nicea was de diaken Athanasius, de latere patriarch van Alexandrië (328-373), die door ariëersgezinde keizers tot vijfmaal toe verbannen werd. Athanasius heeft over de gebeurtenissen van zijn tijd zeer veel geschreven, en hij is daarmee een betrouwbare getuige en een belangrijke bron.

Door Euphratas te kiezen in de rol van de ketterse bisschop van Keulen, maakt de vervalser een wel zeer slechte keuze. Want bisschop Euphratas van Keulen is een zeer bekend historisch figuur, echter niet als dwaalleraar, maar als overtuigde aanhanger van het concilie van Nicea, een bisschop die bovendien zeer goed gedocumenteerd is. Hij was al oud (πρεσβύτου πρόσωπον) toen hij in 343 deelnam aan het Concilie van Sardica, waarvan hij de acta ondertekende, zoals ook Maximinus, bisschop van Trier (± 341-347). Dit concilie besloot een delegatie van westerse bisschoppen af te vaardigen naar Constantius II, keizer van het Oost-Romeinse rijk (337-361), om hem te waarschuwen voor de dwaalleer van het arianisme, en om hem te vragen de bisschoppen die onterecht afgezet waren weer in hun ambt te herstellen,

met name Athanasius, de aartsbisschop van Alexandrië. Deze delegatie bestond niet alleen uit Euphratas, bisschop van Keulen, door Athanasius genoemd «*Euphratas van Keulen, dat wil zeggen de metropool van Boven-Gallië*» (Εὐφρατην δὲ τὸν ἀπὸ Ἀγριππίνης, ἔστι δὲ καὶ αὕτη μητρόπολις τῆς ἄνω Γαλλίας), maar ook uit Vincentius, bisschop van Capua.⁸⁹ Aangekomen in Antiochië, zette de delegatie Stephanos, de plaatselijke bisschop af. Er werd een concilie bijeengeroepen dat plaats had in 344, met de opdracht de juiste termen te verklaren die gebruikt moesten worden om te spreken over de theologie van de Drieëenheid.⁹⁰ Beide bisschoppen waren dus goede theologen, kenners van de terminologie die van toepassing was c.q. vermeden moest worden bij de disputen over de Drieëenheid, bovendien Griekstalig, want voor hun opdracht in het Oosten moesten ze goed Grieks kennen. Het is waarschijnlijk dat Euphratas, aangezien hij een Griekse naam draagt, zelf Griek was. Hij had in ieder geval een voldoende hoog niveau in de theologie om van het Concilie van Sardica deze opdracht te krijgen.

Athanasius van Alexandrië kende persoonlijk de bisschoppen Maximinus en Euphratas, die hij meermaals ontmoet moet hebben tijdens zijn beide ballingschappen in Trier bij Constans, keizer van het Westen (337-350). De eerste ballingschap van 335 tot 337, de tweede gedurende de winter van 345-346, waar hij in Trier verbleef.⁹¹ Athanasius kende ook Paulinus, de opvolger van Maximinus op de zetel van Trier (Παυλῖνος ὁ τῆς μητροπόλεως τῶν Γαλλίων).⁹²

89 Athanasius, *Historia Arianorum ad monachos*, § 20, in: PG 25, col. 715-718. – Théodoret de Cyr, *Histoire Ecclésiastique*, livre II, ch. 9-10, in: SC 501, p. 378-385. – Socrate de Constantinople, *Histoire Ecclésiastique*, livre II, ch. 22 à 24, in: SC 493, p. 96-117. – Sozomène, *Histoire Ecclésiastique*, livre III, ch. 20, in: SC 418, p. 168-175. – Cassiodore, *Historia ecclesiastica tripartita*, liber IV, ch. 25, in: CSEL 71, p. 191-195.

90 Athanasius, *Lettre sur les synodes*, § 26, in: SC 563, p. 258-271. – Over alle gebeurtenissen in voorgaande alinea: Charles Pietri, 'L'épanouissement du débat théologique et ses difficultés sous Constantin: Arius et le concile de Nicée', in: *Histoire du Christianisme, t. II, Naissance d'une chrétienté (250-430)* (Paris, Desclée, 1995), p. 306-311.

91 Athanasius, *Apologie à l'empereur Constance*, § 3, in: SC 56, p. 91. – Ibidem, § 15, in: SC 56, p. 104.

92 Athanasius, *Apologie à l'empereur Constance*, § 27, in: SC 56, p. 119. – Athanasius, *Apologie pour sa fuite*, § 4, in: SC 56, p. 137.

Als het Concilie van Keulen inderdaad plaats had gevonden in mei 346, dan moet Athanasius minstens op de hoogte zijn geweest van de voorbereiding en de uitnodigingen van de concilievaders door Maximinus, bisschop van zijn ballingstad Trier. Dat concilie zou dan een overtuigde niceaan, een bisschop die Athanasius persoonlijk kende en over wie hij in lovende termen sprak, wegens ketterij veroordeeld en afgezet hebben. De tekst van de vervalsing wil ons zelfs doen geloven, nota bene uit de mond van Servatius, dat Athanasius persoonlijk aanwezig was op het Concilie van Keulen. Dit is in ieder geval onmogelijk, want Athanasius was in mei 346 (wanneer het pseudo-concilie plaatsgehad zou hebben) al in Rome, waar de paus hem de brief overhandigde waarmee hij toestemming kreeg om terug te keren naar Alexandrië.⁹³ Daarna ging hij naar Antiochië, waar een gesprek plaatsvond met keizer Constantius II,⁹⁴ en via Jeruzalem kwam hij op 21 oktober 346 aan in Alexandrië. Het is dus totaal onmogelijk dat Euphratas, overtuigd niceaan, die het vertrouwen genoot van Athanasius, praktisch in diens aanwezigheid en met zijn medeweten veroordeeld zou zijn wegens ketterij.

Om de tekst als een vervalsing te ontmaskeren hebben we een zeer krachtig argument *ex silentio* (uit het ontbreken van vermeldingen), namelijk wat Hans Christof Brennecke noemt «*das erstaunliche Schweigen aller bekannten Quellen der alten Kirche über die Absetzung des Euphrates von Köln*».⁹⁵ Inderdaad, geen enkele theoloog, geen enkele auteur, kroniekschrijver of kerkhistoricus, vanaf de late Oudheid tot in de Middeleeuwen, noch Athanasius van

Alexandrië, noch Socrates van Constantinopel, noch Sozomenus, noch Theodoretus van Cyrus, noch Hilarius van Poitiers, noch Sulpicius Severus, noch Cassiodorus, noch Gregorius van Tours spreekt over dit zogenaamde Concilie van Keulen en evenmin over de afzetting van Euphratas (die in zijn tijd gezien zijn bekendheid toch een schokeffect gehad zou hebben). Als dit concilie echt had plaatsgehad, als een zo fervent aanhanger van het Concilie van Nicea als Euphratas, bisschop van Keulen, inderdaad veroordeeld zou zijn voor ketterij en afgezet, dan zou tenminste één van de genoemde auteurs of kroniekschrijvers erover gesproken hebben, al was het maar kort. En dat geldt in nog sterkere mate voor Athanasius, die immers nog in 357/358, dus ruim tien jaar na het pseudo-concilie, wanneer hij zijn *Historia Arianorum* schrijft, nog altijd over Euphratas spreekt als een overtuigde aanhanger van het concilie van Nicea.⁹⁶ Als Euphratas inderdaad afgezet was voor ketterij, zou Athanasius, die alle gebeurtenissen in zijn tijd heeft meegemaakt en tot in details op schrift heeft gesteld, nooit zo lovend over hem gesproken hebben.

2. De bisschoppenlijst

Ook al herkennen praktisch alle auteurs die over het pseudo-concilie van Keulen hebben geschreven de tekst als een vervalsing, dit oordeel geldt niet voor de vermeldingen van de bisschoppen. De namen van de bisschoppen zijn immers authentiek, want ontleend aan de *Apologie tegen de Arianen*, waarin Athanasius een lijst geeft van de deelnemers aan het concilie van Sardica in 343, die hij per Romeinse provincie opsomt. Voor Gallië (Γαλλία) noemt hij 34

93 Athanasius, Apologie contre les Ariens, § 52, in: PG 25, col. 343-348.

94 Athanasius, Historia Arianorum ad monachos, § 22, in: PG 25, col. 717-720.

95 Hans Christof Brennecke, 'Synodum congregavit contra Euphratam nefandissimum episcopum. Zur angeblichen Kölner Synode gegen Euphrates', in: Zeitschrift für Kirchengeschichte 90 (1979), p. 187.

96 Athanasius, Historia Arianorum ad monachos, § 20, in: PG 25, col. 715-718.

namen.⁹⁷ De namen zijn dus authentiek, maar niet de bij iedere bisschop vermelde bisschopszetel, aangezien Athanasius bij de namen van de bisschoppen die deelnamen aan het concilie van Sardica geen zetel vermeldde. De vervalser van het Concilie van Keulen van 346 ontleent aan deze lijst 24 namen, maar voegt er uit eigen beweging bisschopszetels aan toe (zie de tabel, afb. 8).⁹⁸ Toch gaan sommige auteurs uit van de authenticiteit van de vermeldingen van de bisschoppen.

Het is niet duidelijk waarom de vervalser precies deze 24 namen overneemt en de tien andere overslaat. Heeft hij alleen maar zetels gekozen die hij kende? Hij heeft in ieder geval, behalve Arles, slechts zetels genomen uit het noord-oostelijke deel van Gallië. Sommige auteurs menen dat de namen gekopieerd zouden kunnen zijn van een document over twee kolommen, zonder overigens iets naders te kunnen mededelen over dat veronderstelde document.⁹⁹ Anderen spreken over een “document identiek aan het document dat Athanasius had gekregen, en in zijn geschrift in het Grieks had vertaald, of, juister gezegd, een kopie van het originele document dat al beschadigd en onvolledig was”.¹⁰⁰ Probleem is dat ook dit “document” evenmin bestaat. Of heeft hij ze gekopieerd van een van de vele manuscripten van de *Notitia Galliarum* die in de Vroege Middeleeuwen in heel Europa de ronde deden?¹⁰¹ Maar dan moet men zich afvragen waar hij het volk van de Articlavi heeft gevonden, dat verder totaal onbekend is, en pas in de tiende eeuw door Bertarius in diens Gesta van de bisschoppen van Verdun op grond van deze tekst wordt geclaimd voor Verdun,¹⁰² echter zonder het minste bewijs, aangezien Verdun

deze naam nooit heeft gevoerd en altijd *civitas Verodunensium* heeft geheten. In enkele gevallen heeft de vervalser aantoonbaar uit eigen wetenschap geput, zoals in het geval van Tongeren dat hij toeschrijft aan Servatius, die hij betitelt als een buurman. Servatius zou kennis hebben genomen van de ketterij van Euphratas, “niet door horen zeggen, maar in waarheid, gezien de relaties van nabijheid met mijn stad. Ik heb mij vaak tegen hem verzet, in het openbaar en in besloten kring, toen hij ontkende dat Christus God was, zoals ook de bisschop Athanasius en zeer vele priesters en diakens gehoord hebben”.

Bij het noemen van de bisschopszetels begaat onze vervalser nog een anachronisme door ze aan te duiden met de genitivus meervoud van de oude Gallo-romeinse volken. Alle concilieteksten van de vierde en de vijfde eeuw, wanneer tenminste de lijst van bisschopszetels bewaard is gebleven, laten de naam van de concilievader volgen door de aanduiding van de stad, bijvoorbeeld: «*ex civitate NN.*», of eenvoudigweg «*ex NN.*», soms aangevuld met het volk, maar nooit met alleen de ethnïe.

In zijn studie over het pseudo-Concilie van Keulen, geeft L. Duchesne nog een bewijs *ex silentio* voor de falsificatie, met betrekking tot de bisschoppenlijst. Enkele namen van bisschoppen die op de lijst van het pseudo-concilie staan, komen niet voor op de (overigens zeldzame) authentieke bisschoppenlijsten van de diptieken (bisschoppenlijsten) waar zij op hadden moeten staan als ze inderdaad hadden bestaan, zoals Valentinus, bisschop van Arles, die niet voorkomt op de diptieken van de kerk van Arles,¹⁰³ en Dyscolius die men tevergeefs zal zoeken op de bisschoppenlijst van

97 Athanasius, Apologie contre les Ariens, c. 50, in: *PG* 25, col. 337.

98 *CCSL* 148, p. 26-29; *SC* 241, p. 68-79.

99 Anna Crabbe, ‘Cologne and Serdica’, in: *The Journal of Theological Studies. New Series* [Oxford] 30 (1979), p. 178-185.

100 Luce Pietri, ‘Il. La Gaule et la Bretagne’, in: Jacques Fontaine et Luce Pietri, ‘Les grandes Églises missionnaires: Hispanie, Gaule, Bretagne’, in: *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*, t. II (Paris 1995), p. 833.

101 *Notitia Galliarum*, in: *MGH, Scriptores, Auctores antiquissimi*, IX, *Chronica minora*, p. 552-612.

102 Bertarius, *Gesta episcoporum Virdunensium*, § 1, in: *MGH, SS* 4, p. 40.

103 *Gallia Christiana novissima*, t. 3, Archevêques d’Arles.

Apologie van Athanasius, lijst van de gallische concilievaarders op het Concilie van Sardica (343) en Concilievaarders op het pseudo-Concilie van Keulen (346)

	Concilie van Sardica (343)		Pseudo-Concilie van Keulen (346)	
	Griekse namen	Latijnse transcripties door de Griekse Patrologie	De cijfers duiden de volgorde aan van de lijst van Athanasius	
1	Μαξιμιανός	Maximianus	1	Maximinus a Treveris
2	Βηρίσιμος	Verissimus		
3	Βήκτουρος	Victurus	16	Victor Mediomatricorum
4	Βαλεντίνος	Valentinus	2	Valentinus ab Arelato
5	Δισιδέριος	Desiderius	17	Desiderius Lingonie
6	Εὐλόγιος	Eulogius	12	Eologius Ambianorum
7	Σαρβάτιος	Sarbatius	13	Seruatus Tungrorum
8	Δυσκόλιος	Dyscolius	14	Discolius Remorum
9	Σουπερίωρ	Superior	21	Superior Neruiorum
10	Μερκούριος	Mercurius	22	Mercurinus Suessionum
11	Δηκλοπετός	Declopetus	23	Diclopetus Aurilianorum
12	Εὐσέβιος	Eusebius	24	Eusebius Rotomagentium
13	Σεβηρίνος	Severinus	4	Seuerinus Senonum
14	Σάτυρος	Satyrus	19	Sanctinus Articlavorum
15	Μαρτίνος	Martinus	15	Martinus Mogontacensium
16	Παῦλος	Paulus		
17	Ὀπτατιανός	Optatianus	5	Optatianus Tricassium
18	Νικάσιος	Nicasius		
19	Βίκτωρ	Victor	7	Victor Vangionum
20	Σεμπρόνιος	Sempronius		
21	Βαλερίνος	Valerinus	8	Valerianus Aetisidorensium
22	Πακάτος	Pacatus	18	Pancharius Visocensium
23	Ιεσση	Jesses	6	Jesses Nimitum
24	Ἀρίστων	Ariston		
25	Σιμπλικίος	Simplicius	9	Simplitius Augustodonensium
26	Μετιανός	Metianus		
27	Ἄμαντος	Amantus	10	Amandus Argentoratensium
28	Ἀμιλλιανός	Amillianus		
29	Ιουστινιανός	Justinianus	11	Justi(ni)anus Rauracorum
30	Βικτωρίνος	Victorinus	20	Victurinus Pariseorum
31	Σατορνίλος	Saturnilus		
32	Ἀβουνδάντιος	Abundantius		
33	Δωνατιανός	Donatianus	3	Domitianus (Donatianus) Cabellonorum
34	Μάξιμος	Maximus		

	romeinse provincie	eerste historische vermelding
Trier	B1	314
Metz	B1	535
Arles	V	313
Langres	L1	±479
Amiens	B2	511
Tongeren	G2	Vle s.
Reims	B2	314
Kamerijk?	B2	614
Soissons	B2	511
Orléans	L4	374
Rouen	L2	314
Sens	L4	538
Verdun?	B1	535
Mainz	G1	565
Troyes	L4	446
Worms	G1	614
Auxerre	L4	418
Besançon	Seq	± 445
Speyer	G1	614
Autun	L1	314
Straatsburg	G1	614
Augst/Bazel	Seq	±621?
Parijs	L4	360
Chalon-sur-Saône	L1	517

Afb. 8 Gallische concilievaarders op het concilie van Sardica (343) en op het pseudo-Concilie van Keulen (346). Linker kolom: naamlijst van de Gallische concilievaarders op het Concilie van Sardica (343), naar de Apologie van Athanasius. – Midden- en rechter kolom: concilievaarders op het pseudo-Concilie van Keulen (346).

Bronnen bij de historische vermeldingen

313 : Concilie van Rome – 314 : Concilie van Arles – 360 : Concilie van Paris – 374 : Concilie van Valence – ±445 : Gregorius van Tours – 446 : concilie zonder plaatsaanduiding – ±479 : Gregorius van Tours – 511 : Concilie van Orléans – 517 : Concilie van Epaone – 535 : Concilie van Clermont – 538 : Concilie van Orléans – 573 : Concilie van Paris – 614 : Concilie van Paris – ±445 : Luce Pietri, 'La Gaule', in : Histoire du Christianisme, t. 3 (Paris 1998), p. 207-246. Legenda bij de Romeinse provincies: B Belgica; G Germania; L Lugdunensis; Seq Sequanensis; V Viennensis.

Flodoardus.¹⁰⁴ En natuurlijk heeft nooit iemand de: *'brieven van al de kerken die hebben gehoord dat Euphratas ontkende dat Christus God was'* gezien, zoals bisschop Iessis op het pseudo-Concilie van Keulen gezegd zou hebben.

Maar het meest frappante anachronisme is de geografische keuze van de 24 bisschopszetels (zie kaart, afb. 9). Op de eerste plaats is het aantal bisschoppen dat hij opvoert, anachronistisch. We weten immers dat in het begin van de vierde eeuw de Kerk vooral aanwezig is in het zuiden van Gallië, en in het noorden slechts fragmentarisch in enkele grote steden. Dat de vervalsers 23 van de 24 bisschopssteden in het noorden plaatst, en behalve Arles niets ten zuiden van de Loire, is volledig anachronistisch. Het zou betekenen dat van de 34 bisschoppen die door Athanasius vermeld worden als bisschoppen van Gallië ten tijde van het concilie van Sardica (343), er in totaal 23 geresideerd zouden hebben ten noorden van de Loire en slechts elf ten zuiden. Op tijd van slechts dertig jaar zou het zwaartepunt van de Gallische kerk zich plotseling van zuid naar noord zou hebben verplaatst, om in de loop van de vijfde eeuw weer terug te keren naar het zuiden. De kaart van de bisschopszetels van het pseudo-Concilie van Keulen is dus in flagrante tegenspraak met de geschiedenis van de geografische verbreiding van de Kerk van de vierde tot de zevende eeuw, en anachronistisch voor het midden van de vierde eeuw. De verbreiding van de kerkelijke aanwezigheid zal hierna nog nader worden toegelicht.

De twijfel wordt nog sterker wanneer men voor al de vermelde bisschopssteden de eerste historische vermelding nagaat of het eerste historische bewijs van een christelijke gemeenschap. Ook al bestaat er geen twijfel voor de

grote romeinse *civitates* Arles, Autun, Reims, Rouen of Keulen, die al afgevaardigden hadden gezonden naar de concilies van Rome (313) en Arles (314), bij de andere steden zijn de eerste bewijzen van christelijke aanwezigheid pas van eeuwen later. De vervalsers deelt aan Superior de zetel van de Nervii toe, maar in Kamerijk wordt pas in 614 voor het eerst een bisschop vermeld, in Arras pas in 640, en Bavay (het oude Bagacum Nerviorum) heeft nooit een bisschop gehad. Een gat van maar liefst drie eeuwen. Als de Nervii al in 346 een bisschop hadden, hoe is dan te verklaren dat een halve eeuw later bisschop Victricius van Rouen († 407) als missionaris het geloof moest gaan verkondigen bij de Morini, *"aan het einde van de wereld in het gebied van de Morini, dat geslagen wordt door de wilde golven van de brullende Oceaan"*, en bij de Nervii, *"in de verste streek van het kustgebied van de Nervii"*?¹⁰⁵ Het chronologisch gat is even frappant wanneer men de eerste historische vermeldingen van de bisschopszetels langs de Rijn nagaat. Mainz verschijnt in de historische bronnen pas in 565 in een tekst van Venantius Fortunatus, die er een bisschop Sidonius vermeldt.¹⁰⁶ Worms, Speyer en Straatsburg worden pas voor het eerst vermeld in 614 wanneer hun bisschoppen deelnemen aan het concilie van Parijs. Bazel dat blijkbaar de functies heeft overgenomen van de *civitas* Kaiseraugst (Augusta Raurica) die nooit een bisschop heeft gekend, verschijnt pas rond 621 in de bronnen. Niemand zal durven beweren dat een bisdom drie eeuwen lang zonder bisschop en zonder enige historische vermelding kan hebben bestaan.

We mogen concluderen dat de toevoegingen van de bisschopszetels aan Athanasius' lijst van concilievaarders een vinding is van de vervalsers van het Concilie van Keulen, en geen enkele historische waarde heeft. Deze conclusie is belangrijk voor ons onderzoek, want, zoals

104 Flodoardus, *Historia Remensis Ecclesiae*, MGH, SS 13, p. 405-599.

105 Paulinus van Nola, *Epistula XVIII*, § 4-5, in: *Fontes Christiani*, Band 25,2, p. 412-419.

106 Venantius Fortunatus, *Opera poetica*, lib. IX, § 9, *Ad Sidonium episcopum*, in: MGH, *Auctores Antiquissimi*, p. 215.

Afb 9 Bisschopssteden van de deelnemers aan het pseudo-Concilie van Keulen van 346. Kaart auteur.

Hans Christof Brennecke schrijft, «mit dieser Bischofsliste steht oder fällt unsere Kenntnis des Standes der Christianisierung Galliens und Germaniens im vierten Jahrhundert».¹⁰⁷

De bisschoppenlijst van het pseudo-Concilie van Keulen is dus een schoolvoorbeeld van anachronisme. Om nader te staven dat deze

bisschoppenlijst inderdaad anachronistisch is, moet een en ander geplaatst worden in de bredere historische context van de geografische verspreiding van christendom en kerkelijke hiërarchie in late Oudheid en beginnende Middeleeuwen.

¹⁰⁷ Hans Christof Brennecke, «Synodum congregavit contra Euphratam nefandissimum episcopum. Zur angeblichen Kölner Synode gegen Euphates», in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 90 (1979), p. 185.

Excursus. Geografische verbreiding van de Kerk

In dit verband is het nodig om vooraf een en ander duidelijk te stellen. Wanneer archeologen terra sigillata of ander voorwerpen vinden met christelijke symbolen, bewijst dit niet meer dan de aanwezigheid van een christen, misschien een christen op doorreis, misschien slechts iemand die op een markt een pot heeft gekocht waar toevallig christelijke motieven op stonden. Het is zeker geen hard bewijs voor de aanwezigheid van christenen, en noch minder voor de aanwezigheid van een al dan niet georganiseerde christelijke geloofsgemeenschap. Zelfs pater Munsters, die toch Servatius dateerde in het midden van de vierde eeuw, moest toegeven dat “*zwervende Romeinse oudheden*” zoals *terra sigillata* met christelijke iconografie, die hij bovendien niet eerder dan in de vijfde eeuw dateerde, als bewijzen waardeloos zijn.¹⁰⁸ Christelijke aanwezigheid bleef in de laat-romeinse tijd in eerste instantie beperkt tot enkele personen of enkele families. Pas daarna kon zich een gemeenschap vormen, eerst een geloofsgemeenschap, daarna een meer georganiseerde kerkgemeenschap, allereerst rond een charismatisch prediker, of meer gestructureerd rond een diaken of een priester, en pas wanneer die gemeenschap groot genoeg was, een bisschop.

Verder was de christelijke aanwezigheid in late Oudheid en vroege Middeleeuwen vooral stedelijk. Dat er al vroegchristelijke gemeenschappen waren in enkele grote steden is niet verwonderlijk, maar zegt bovendien niets over de aantallen. Zoals Karl Baus opmerkt, de aan-

wezigheid van christenen in Trier onder keizer Constantius Chlorus “*spricht mehr für die Toleranz des Kaisers als für die Größe der Christengemeinde*”.¹⁰⁹ Het heeft daarentegen lang geduurd eer het platteland kennis kon nemen van het Evangelie, zelfs in midden-Gallië waar dankzij een missionaris als Martinus († 397), het platteland pas vanaf het einde van de vierde eeuw en gedurende de vijfde eeuw in beeld kwam. Martinus moest nog constateren dat er voordat hij bisschop werd slechts zeer weinigen het christelijk geloof hadden aangenomen.¹¹⁰ En we zagen zojuist dat bisschop Victricius van Rouen († 407) ook pas tegen het einde van de vierde eeuw de eerste missionering bij de Morini ondernam.

Het is duidelijk dat deze groeiende geloofsgemeenschappen moeilijk te meten zijn. Om een objectief beeld te vormen van de verspreiding van het christendom in Gallië in de late Oudheid en beginnende Middeleeuwen zijn de historische vermeldingen van bisschoppen en bisschopszetels in de bisschoppenlijsten van de Gallische concilies de meest betrouwbare bronnen.¹¹¹ Middeleeuwse bisschoppenlijsten zijn in ieder geval van geen nut, want meestal samengesteld op grond van niet verifieerbare legenden en ontleningen aan elders. De bisschoppenlijst van Tongeren-Maastricht-Luik heb ik in een eerdere publicatie onderzocht. Van de tien aan Tongeren en de 21 aan Maastricht toegeschreven bisschoppen bleven er in totaal maar een tiental over, wier histo-

108 A.J. Munsters, ‘Sint Servaas in de vierde eeuw’, in: *De Maasgouw* 103 (1984), p. 13-40.

109 Karl Baus, ‘Der Stand der Ausbreitung des Christentums am Vorabend der Diokletianischen Verfolgung’, in: *Handbuch der Kirchengeschichte*, Band I (Freiburg-Basel-Wien 1985), p. 429

110 Sulpice Sévère, *Vita sancti Martini*, 13,9, in: SC 133, p. 282-283.

111 Voor de Gallische concilie van de late Oudheid en onder de Merovingers, zie: *Conciles gaulois du IVe siècle* (Jean Gaudemet, éd.), in: SC 241 (Paris, Cerf, 1977). – *Les canons des conciles mérovingiens (VIe - VIIe siècles)* (Jean Gaudemet, Brigitte Basdevant, ed.), in: SC 353-354. – *Concilia Galliae A. 314-A. 506* (C. Munier, ed.), in: CCSL 148 (Turnhout, Brepols, 1963). – *Concilia Galliae A. 511-A. 695* (Carolus de Clercq, ed.), in: CCSL 148 A (Turnhout, Brepols, 1963). – *MGH, Leges, Concilia, I, Concilia aevi merovingici* (1893), eveneens raadpleegbaar op Internet.

risch bestaan aangetoond kan worden of waarschijnlijk is.¹¹²

Deze zelfde methodiek is ook toegepast door de samenstellers van de *Atlas zur Kirchengeschichte*, zoals uiteengezet in de wetenschappelijke verantwoording op iedere kaart. Op basis voornamelijk van de deelnemerslijsten van de concilies van Carthago (256), Elvira (306), Rome (313), Arles (314) en Nicea (325), schetsen zij een beeld van de verspreiding van de Kerk in het Romeinse rijk in het eerste kwart van de vierde eeuw. De aldus getekende kaart laat zien dat de Kerk vooral aanwezig is in het oosten, met een sterke concentratie in het huidige Griekenland, Turkije, Syrië en Egypte. In het Westen zijn er bisdommen in Zuid-Spanje, Noord-Afrika (het huidige Algerije en Tunesië) en Italië. In West-Europa is de Kerk aanwezig in Gallië, met een concentratie in het Rhône-dal, en in het huidige Engeland verspreid in enkele grote steden. De kaart laat ook, even duidelijk, de grote blinde vlekken in het westen van het Romeinse rijk zien, bijvoorbeeld het noordelijk deel van Spanje, de Balkan en het huidige Zwitserland en het huidige Duitsland ten oosten van de Rijn.¹¹³

Om de kerkelijke geografie van Gallië in kaart te brengen, zijn wij dus aangewezen op de naamlijsten van concilievaarders waarbij ook hun bisschopsstad vermeld wordt. Wij volgen hierbij dezelfde methodiek als de samenstellers van de *Atlas zur Kirchengeschichte*. Uiteraard kan een aldus verkregen kaart nog gecorrigeerd en aangevuld worden door resultaten van archeologisch onderzoek of door lokale historische schriftbronnen. De bisschopszetels die door de concilieteksten worden genoemd geven zeker niet een volledig beeld van het episcopaat in

een bepaalde periode, maar vormen wel de meest betrouwbare bron. Voor de periode van 314 (Concilie van Arles) tot 614 (Concilie van Parijs) beschikken wij over 67 teksten met vermeldingen van concilies of synodes. Maar lang niet alle teksten bevatten de *canones*, de besluiten die genomen zijn, en nog minder hebben een lijst van deelnemers, die bovendien soms zonder vermelding van plaats van herkomst is. In totaal geven 35 teksten een lijst van bisschoppen, waarvan 19 met en 16 zonder vermelding van de zetels. De naamlijsten zijn in ieder geval nooit compleet, ze kunnen nooit een volledig beeld geven van het Gallisch episcopaat. In een enkel geval kan het ontbreken van vermeldingen van bisschopszetels worden aangevuld, wanneer uit andere bronnen bekend is dat er in een bepaalde plaats een christelijke gemeenschap bestond, voorgegaan door een bisschop. Het is ook altijd mogelijk dat een bisschop, om reden van bijvoorbeeld ouderdom of ziekte niet heeft kunnen deelnemen aan een concilie, en ook niet een priester of een diaken heeft kunnen afvaardigen om hem te vertegenwoordigen. Sommige naamlijsten maken onderscheid tussen bisschoppen en *missi episcoporum*, priesters, diakens of exorcisten, die als afgevaardigden hun bisschop vertegenwoordigden.

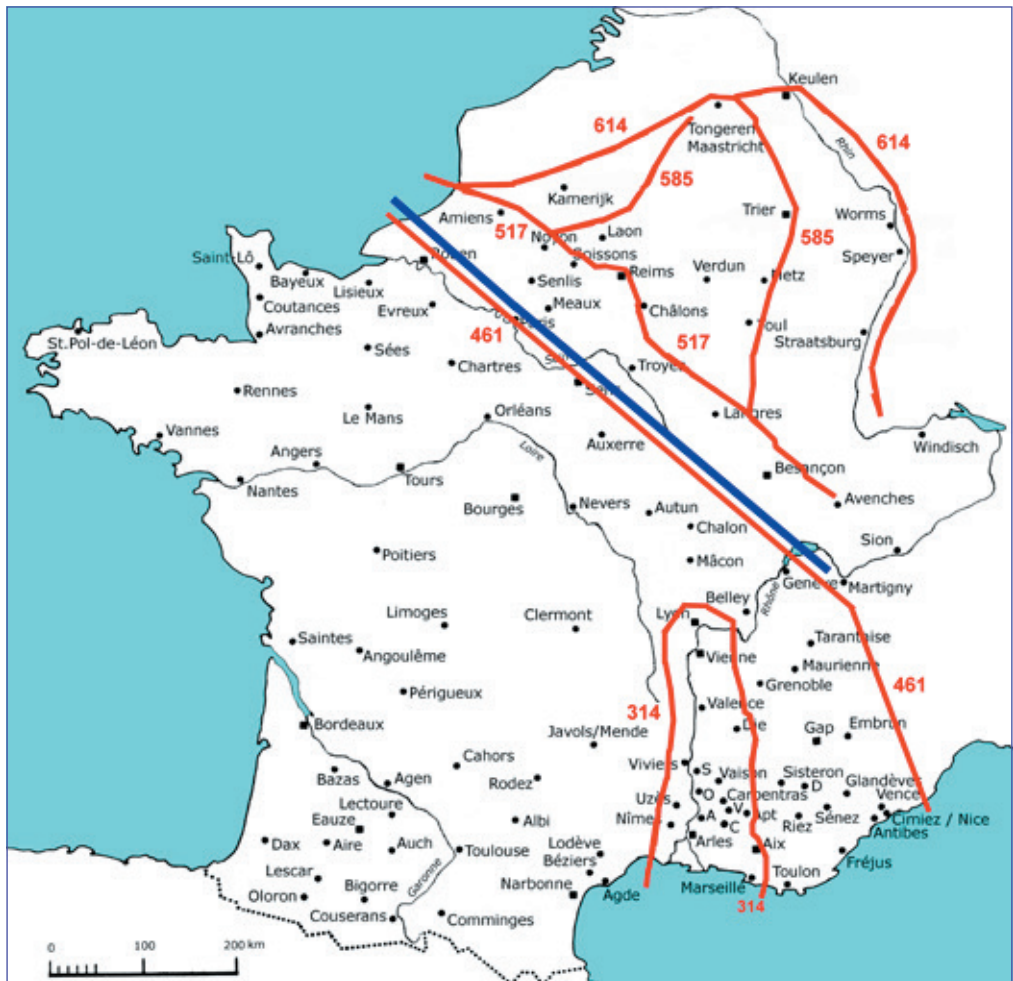
Op het concilie van Rome in 313, waren voor Gallië aanwezig de bisschoppen Maternus van Keulen, Reticius van Autun en Marinus van Arles.¹¹⁴

In de loop van de vierde eeuw begint het aantal bisdommen langzaam te groeien. Zestien Gallische steden vaardigden bisschoppen, priesters of diakens af naar het concilie van Arles in 314, en 34 Gallische bisschoppen

112 Régis de la Haye, *De bisschoppen van Maastricht* (Maastricht 1985 = Vierkant Maastricht, 5).

113 *Atlas zur Kirchengeschichte* (Freiburg im Bresgau 1987), kaarten 4 en 5; Die christlichen Gemeinden bis 325. Met verantwoording en literatuurverwijzingen op p. 14*. – Een vergelijkbare kaart over dezelfde periode in: Henry Chadwick, Gillian Evans, *Atlas van het Christendom* (Amsterdam, Agon, 1987), p. 24-25 et 26-27.

114 Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. 2 (reprint Graz 1960), col. 433-442.

Afb. 10 Verbreiding van de Kerk in Gallië achtereenvolgens in het begin van de vierde eeuw (314), rond het midden van de vijfde eeuw (461), in het begin van de zesde eeuw (517), tijdens de tweede helft van de zesde eeuw (585), en in het begin van de zevende eeuw (614) (rode lijnen). – De noordgrens van de conciliesteden in Gallië van de vierde tot de zevende eeuw is aangegeven met een blauwe lijn. *Kaart auteur.*

namen in 343 deel aan het oecumenisch concilie van Sardica of keurden de besluiten goed, deze laatsten echter zonder aanduiding van een zetel.

De combinatie van de bisschoppenlijsten van de concilies van Orange (441), Vaison (442) en Tours (461) laat zien dat de Kerk rond het midden van de vijfde eeuw nog altijd sterk geconcentreerd is in de Viennensis (rond het dal

van de Rhône), en een eerste expansie vertoont in de richting van het westen van Gallië, met de grote Romeinse stad Rouen als de meest noordelijke. De rivier de Seine lijkt de noordgrens.

Pas in het begin van de zesde eeuw dekken de steden van de concilievaders van Agde (506), Orléans (511) en Epaone (517) een groot deel van Gallië, behalve het noorden boven Picardië dat nog altijd blanco blijft, dus het tegenwoordig

dige België en Nederland alsmede het Rijnland, volgens een lijn die Gallië diagonaal van noord-west tot zuid-oost verdeelt, van Amiens tot Besançon.

Later in de zesde eeuw zien we bisdommen verschijnen (ofwel opnieuw verschijnen, zoals Keulen en Trier) die nog niet in de teksten voorkwamen, en dus blijkbaar recentelijk gesticht zijn, zoals Metz en Verdun die pas in 535 op het concilie de Clermont verschijnen, en ten noorden van de hedendaagse Frans-Belgische staatsgrens voor het eerst Tongeren/Maastricht. Deze eerste vermeldingen duiden dus op een steeds verdere uitbreiding van de kerk in noordelijke richting, alsmede van 511 tot 585 een expansie in noord-oostelijke richting, richting Champagne en Lotharingen, met vooral de zetels van Châlons-sur-Marne, Verdun, Metz en Toul.

En pas in het begin van de zevende eeuw, bij het Concilie van Parijs in 614, waaraan ongeveer 72 bisschoppen uit heel het *Regnum Francorum*, deelnamen, worden bisschopszetels genoemd uit het Rijnland en de Elzas. Maar de huidige Benelux is behalve Maastricht nog altijd leeg. De geografische spreiding van de bisdommen die concilievaders hebben gestuurd naar het Concilie van Parijs in 614 komt overeen met de 93 namen van bisschopszetels die in alle geschriften van Gregorius van Tours op het einde van de zesde eeuw *urbs* of *civitas* worden genoemd.¹¹⁵

Een vergelijkbaar beeld van ontwikkeling van de kerk in Gallië van zuid naar noord biedt de kaart van de Gallische concilieesteden, die namelijk praktisch altijd in het zuidelijke deel van Gallië liggen. Behalve Trier, de grote stad en oude keizerlijke residentie, en een laat concilie

in Metz, is er niets ten noorden van Parijs, met een sterke concentratie in het dal van de Saône en de Rhône.

Wanneer we de geografische verbreding van de Kerk van 314 tot 614 op een kaart samenvatten (afb. 10), geven de opeenvolgende rode lijnen de uitbreiding van de Kerk aan vanaf het begin van de vierde eeuw (314), rond het midden van de vijfde eeuw (461), in het begin van de zesde eeuw (517), in de tweede helft van de zesde eeuw (585), en in het begin van de zevende eeuw (614). De blauwe lijn op de kaart geeft de noordelijke grens aan van de concilie-steden in Gallië van de vierde tot de zevende eeuw.¹¹⁶

Van een aantal concilies beschikken wij over naamlijsten van concilievaders zonder plaatsvermelding. Deze kunnen, met voorgaande vermeldingen, een indicatie geven over de numerieke groei van het aantal bisschopssteden. Hierbij moet worden aangetekend dat de concilies niet alle dezelfde status en hetzelfde belang hadden. Soms stonden ze uitdrukkelijk te boek als diocesane synodes, en waren ze dus slechts van regionaal belang. Zo waren bij het concilie van Vaison in 442 slechts bisschoppen uit het Rhône-dal en de Provence aanwezig, bij het concilie van Arles in 554 slechts bisschoppen uit de Provence, terwijl er in Tours in 461 niet één bisschop uit het zuiden kwam, zoals ook op het concilie van Clermont in 535, waar voor het eerste een bisschop van Tongeren-Maastricht wordt vermeld.

Voor de vierde eeuw lag het hoogste aantal concilievaders bij de 34 bisschoppen uit Gallië die deelnamen aan het concilie van Sardica in 343, waarbij natuurlijk moet worden aangete-

¹¹⁵ Margarete Weidemann, o.c., deel 2, p. 44-45.

¹¹⁶ Deze kaart (afb. 10), die uitsluitend gemaakt is op grond van de ondertekeningen van de concilies, komt op slechts enkele details na overeen met kaart 22 ('Die westliche Kirche bis um 600') in de: *Atlas zur Kirchengeschichte* (Freuburg-im-Breisgau 1987), en de kaart 'L'Église du royaume franc aux alentours de 600' in: *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, t. 4 (Paris, Desclée, 1993), p. 610.

kend dat dit een oecumenisch concilie was, dus voor alle kerken van Oost en West, waarbij belangrijke dogmatische zaken werden besproken. Naar de concilies van Valence (374) en Nîmes (394/396) gingen 21 bisschoppen. In de vijfde eeuw tellen we al 44 bisschoppen bij het concilie van 451 in een onbekende plaats. De aantallen groeien sterker in de zesde eeuw, met 50 bisschoppen en 21 priesters of diakens namens hun bisschoppen in 549 in Orléans, en 66 bisschoppen of *missi episcoporum* in Mâcon in 585. In de zevende eeuw, bij het concilie van Parijs in 614, tellen we 72 deelnemers.

De aantallen bisdommen groeiden dus vanaf de vierde eeuw van een dertigtal tot de 72 bisschoppen die deelnamen aan het Concilie van Parijs in 614. Maar we zijn daarmee nog ver van 114 *civitates* die de *Notitia Galliarum* rond het jaar 400 al telde.¹¹⁷ Niet iedere *civitas* was dus bisschopsstad. Weliswaar heeft de Kerk doorgaans de indeling van het Romeinse Rijk in provincies en *civitates* overgenomen, waarbij een *civitas* bisschopsstad werd, maar soms dateren de eerste historische vermeldingen van een bisschop of van een christelijke gemeenschap pas uit de vijfde eeuw, zelfs in grote zuidelijk steden als Narbonne (417), Embrun (465) of Digne (506), of in Sens (419) of Bourges (vijfde eeuw). In de provincie Belgica Secunda is de geografische uitbreiding van de kerk van een nog later datum, zeker in het noordelijk deel: Châlons-en-Champagne (eerste bisschop Amandinus in 461), Soissons (eerste bisschop Principius in 475, broer van Remigius, bisschop van Reims), Tongeren-Maastricht (begin zesde eeuw, bisschoppen Falco en Domitianus), Saint-Quentin (eerste bisschop Sofronius, 511), Senlis (eerste bisschop Libanius, 511), Doornik (eerste bisschop Agrescius, 549). In Belgica Secunda

kwam de stichting van bisschopszetels vooral voort uit het initiatief van Remigius, bisschop van Reims († 533), met goedkeuring van koning Clovis I.¹¹⁸ Elders moeten we nog wachten tot de zevende eeuw, zoals in Kamerijk (eerste bisschop Gaugericus, 614), Beauvais (eerste bisschop Maurinus, 632-660), Atrecht (Nemetacum) (eerste vermelding ca. 640 met de heilige Vedastus), en Terwaan (eerste bisschop Audomarus, 642).¹¹⁹

Bovendien vestigden zich na de desintegratie van het Romeins bestuur nieuwe bevolkingsgroepen, Franken, Burgonden en Visigoten, die uiteindelijk de macht overnamen en eigen koninkrijken vormden waarvan het grondgebied niet meer overeenkwam met de Romeinse *civitates*, vooral in het noorden van Gallië. De Kerk heeft zich dus moeten aanpassen aan de nieuwe politieke en economische werkelijkheid. De oude *civitates* zijn niet meer automatisch bisschopssteden, en we zien dan ook in enkele gevallen de hoofdstedelijke functie van een *civitas* naar een andere stad verschuiven. De bisschop van de Nervii resideerde niet in Bavay (Bagacum Nerviorum), maar in Kamerijk. De bisschop van de Vermandi vestigde zich niet in het aloude Vermand (Augusta Veromandorum), maar in Noyon (Noviomagus), overigens via Saint-Quentin. De bisschop van de Menapii koos niet voor Cassel, dat toch het oude Castellum Menapiorum was, maar voor Doornik. Terwaan, waarvan de eerst bekende bisschop Audomarus vermeld wordt in 642, was blijkbaar tegelijkertijd de bisschopsstad van de Morini en van Bononia (Boulogne-sur-Mer), de grote Romeinse havenstad voor de oversteek naar Engeland, eindpunt van de Romeinse heerbaan van Keulen naar Boulogne, via Maastricht, Tongeren en Bavay.¹²⁰ Ondanks het

117 Notitia Galliarum, in: MGH, *Scriptores, Auctores antiquissimi*, IX, *Chronica minora*, p. 552-612.

118 Jean Heuclin, *Hommes de Dieu et fonctionnaires du roi en Gaule du Nord du Ve au IXe siècle (348-817)* (Villeneuve-d'Ascq, Septentrion, 1998), p. 38-49.

119 *Topographie Chrétienne, Belgica Secunda*, passim.

120 Zie over al deze *civitates*: *Topographie Chrétienne, Germania Secunda*.

economisch belang van de haven van Boulogne is deze stad nooit bisschopsstad geweest. Het is opmerkelijk dat deze nieuw gevestigde bisschopssteden, die geen Romeinse *civitates* waren, aan goed bevaarbare rivieren lagen. Zou dit ook de verklaring kunnen zijn voor de verschuiving van de stedelijke functie van Tongeren naar Maastricht?

Wanneer de auteurs van de *Atlas zur Kirchengeschichte* de westerse Kerk van rond het jaar 600 in kaart brengen, dan zien we in Spanje, Gallië en Italië een dicht netwerk aan bisdommen, maar constateren we ook dat heel het huidige Duitsland ten oosten van de Rijn nog altijd terra incognita is.¹²¹

Dit geldt ook voor het huidige Noord-Frankrijk en onze grote euregionale Benelux, waar de historicus niet vóór het einde van de vijfde eeuw enig bewijs van christelijke aanwezigheid aantreft, bovendien beperkt tot enkele steden. De Kerk blijft nog lang stedelijk, want pas in de loop van de zevende en de achtste eeuw gaan de Maastrichtse bisschoppen Amandus, Lambertus en Hubertus het platteland op om het Evangelie te verkondigen bij de *pagani*.¹²² Een prediking overigens met wisselend succes, zoals bijvoorbeeld Amandus moest ervaren, toen hij door de Vlamingen die hij wilde bekeren pardoos in de Schelde werd gegooid. En zoals ook blijkt uit de *Indiculus superstitionum et paganiarum*, de “lijst van heidense bijgelovigheden”, opgesteld in 743 door de synode van Estinnes in Henegouwen, was

de heersende religie vooral animistisch, met overigens enkele interessante restanten van de Romeinse godsdienst.¹²³

Archeologen kunnen een en ander alleen maar bevestigen. In heel onze regio, in grote lijnen de huidige Benelux, maar ook de oude Nederlanden en zelfs een deel van het Rijnland, is er minstens tot de vijfde eeuw geen enkel bewijs van gestructureerde christelijke aanwezigheid. Ook pater Munsters, die toch Servatius dateerde in het midden van de vierde eeuw, en de berichten van Gregorius van Tours als “*hete brei van legendarische verzinselen*” terzijde schoof, moest toegeven dat er in heel de regio geen enkel archeologisch bewijs was van gevestigd christendom.¹²⁴ Sinds zijn artikel van 1984 zijn we archeologisch niet veel verder. De paar fragmenten *terra sigillata* met zogenaamd “christelijke” motieven, zijn niet alleen zeldzaam, maar ze bewijzen hoogstens, zoals gezegd, de aanwezigheid van enkele individuele christenen. In sommige plaatsen is de oude Romeinse religie nog levend, zoals in Matagne-la-Grande (België), waar men een glazen ring met een Christusmonogram heeft gevonden, en tegelijk heeft aangetoond dat in dezelfde tijd de Romeinse tempel werd herbouwd en uitgebreid. Er zijn zelfs glazen met christelijke monogrammen gevonden in terpen in Friesland, dat toen nog zeker niet bekeerd was tot het christendom.¹²⁵

Pas in de vijfde eeuw hebben we de eerste tekenen van aanwezigheid van christenen, maar dan nog slechts in het stedelijke

121 *Atlas zur Kirchengeschichte* (Freiburg im Bressgau 1987), kaarten 22 en 23: ‘Die westliche Kirche bis um 600’. Met verantwoording en literatuurverwijzingen op p. 21*-22*.

122 Voor Amandus, zie Régis de la Haye, ‘Het historisch dossier van de heilige Amandus’, in: *PSHAL* 154 (2018), p. 75-114. – Voor Lambertus en Hubertus, Régis de la Haye, ‘Lambertus, laatste bisschop van Maastricht. Hubertus, eerste bisschop van Luik. Hun eigentijdse levensbeschrijvingen’, in: *PSHAL* 143 (2007), p. 9-66.

123 Vaticaan, manuscrif Palatina 577, f. 7, in: *MGH, Legum Sectio II, Capitularia regum francorum, I, Capitularia Merovingica*, p. 222-223.

124 A.J. Munsters, ‘Sint Servaas in de vierde eeuw’, in: *De Maasgouw* 103 (1984), p. 13-40.

125 G. de Boe, ‘De archeologische getuigen van het eerste christendom in de Civitas Tungrorum’, in: *Sint Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht: het vroegste christendom in het Maasland: handelingen van het colloquium te Alden Biezien (Bilzen), Tongeren en Maastricht 1984* (Borgloon-Rijkel 1986 = Kunst en Oudheden in Limburg 28), p. 37-62.

Maastricht, waarvan de grafstenen getuigen die in en rond de Servaaskerk zijn gevonden.¹²⁶ Dat hebben wij tenminste altijd gemeend. Maar, zo leren ons de archeologen, al deze stenen zijn gevonden in hergebruik, bovendien gekapt in een steen die niet lokaal is en dus van elders komt. Verder moet men zich afvragen wat deze grafstenen precies bewijzen. De aanwezigheid van enkele individuele christenen? Of een georganiseerde gemeenschap? Immers, pas als er een kerkgemeenschap is, kan men denken aan de aanwezigheid van diakens, priesters of een bisschop, aan gevestigd christendom.

En pas in het begin van de zesde eeuw valt de eerste vermelding van Falco, bisschop van Maastricht. Of was hij van Tongeren? Archeologen constateren in ieder geval dat de stad Maastricht, na een lange periode van stagnatie, in de zesde eeuw een wederopleving kent, herkenbaar onder andere, zoals hiervoor vermeld, aan de activiteiten van een muntatelier, aan begravingen in tufsteen die getuigen van een zekere welvaart. Tegen het einde van die zesde eeuw komt dus het initiatief van Monulfus, die een grafkerk bouwt op de begraafplaats van zijn voorganger Servatius, die hij beschouwt als de grondlegger van zijn bisdom.

Deze excursus was nodig om aan te tonen dat de bisschoppenlijst van het zogenaamde Concilie van Keulen voor het jaar 346 een anachronisme is, en totaal niet past in de geografische ontwikkelingsgeschiedenis van de Kerk.

3. De vervalsers

Een onderzoek naar een vervalsing in de Middeleeuwen is niet volledig, zonder een poging tot ontmaskering van de vervalsers en

het achterhalen van zijn beweegredenen. Vervalsingen worden namelijk altijd gemaakt met een specifiek doel. Daarom zijn ze voor de historicus soms interessanter dan authentieke teksten.

Volgens de Romeinse uitdrukking *Is fecit cui prodest*, is de vervalsers degene die er belang bij heeft. De vraag is dan wie en waarom. Zoals hiervoor vermeld is, had Trier in het midden van de achtste eeuw nog geen biografie (*Vita*) van de heilige Maximinus. Een verder onbekende auteur werd ermee belast. De auteur van deze *Vita* gebruikt wanneer hij spreekt over de afzetting van Euphratas exact dezelfde termen als die van het pseudo-Concilie van Keulen. Ofwel beschikte hij over de tekst, ofwel was hij de auteur.

In diezelfde periode probeerde Bonifatius (672/675-754/755), met steun van paus Zacharias (741-752), een grote hervorming van de Frankische kerk door te voeren, door het beleggen van hervormingsconcilies, herstel van de kerkelijke discipline, bestrijding van de mistoestanden bij de clerus, bestrijding van bijgeloof bij het volk, hervorming van de clerus in Austrasië, herstel van de hiërarchie en reorganisatie van de kerkprovincies. In 745 besloot een concilie, waarvan de acta niet bewaard zijn gebleven, Austrasië te verheffen tot kerkprovincie, met Keulen als metropool, waarvan Bonifatius dan aartsbisschop zou worden. Deze hervorming werd op 31 oktober 745 goedgekeurd door paus Zacharias.¹²⁷ De nieuwe kerkprovincie zou alle bisdommen langs de Rijn omvatten, vanaf Speyer tot Utrecht, met inbegrip van Luik. Trier viel er niet onder, maar diens bisschop Millo (717-757?), die sinds 721 tegelijk bisschop was van Reims, beschouwde het plan als een aanval tegen zijn bisdom. Uiteindelijk ging de hervorming niet door, en

126 W. Boppert, 'Die frühchristlichen Grabinschriften der Servatiuskirche in Maastricht', in: *Sint Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht: het vroegste christendom in het Maasland: handelingen van het colloquium te Alden Biezen (Bilzen), Tongeren en Maastricht 1984* (Borgloon-Rijkel 1986 = Kunst en Oudheden in Limburg 28), p. 64-96.

127 Philippus Jaffé, *Regesta pontificum romanorum [...]*, t. 1 (Leipzig 1885), p. 265, n° 2274.

Bonifatius werd bisschop van Mainz.¹²⁸

Het is begrijpelijk dat in deze conflictuele context het bisdom Trier behoefte had aan een stevig argument om zijn anciënniteit en zijn voorrangpositie aan te tonen (en dat werd de Levensbeschrijving van bisschop Maximinus), en eveneens behoefte had aan een krachtig argument om het bisdom Keulen in diskrediet te brengen (en dat werd de tekst over de veroordeling wegens ketterij van bisschop Euphratas van Keulen). Het gebruiken van een ‘historisch argument’ om een actueel standpunt te onderbouwen is een bekend gegeven in de geschiedschrijving.¹²⁹ Het is vergelijkbaar met wat men tegenwoordig op Internet en op YouTube *fake news* noemt, dat wil zeggen het verspreiden van valse berichten om iemand of een instelling te beschadigen, of een politiek proces te beïnvloeden. Het zogenaamde concilie van Keulen van 346 werd overigens een doorslaand succes omdat dit *fake news* zelfs vandaag nog te vinden is in de meest serieuze standaardwerken.

In zijn studie over het pseudo-concilie van Keulen, dateerde Hans Christof Brennecke de vervalsing van het Concilie van Keulen in de tiende eeuw.¹³⁰ Hij plaatste het in het kader van de broederstrijd tussen Keulen en Trier, die gevoerd werd op grond van de legendes over de apostolische oorsprong van de zetel en het valse privilege van paus Sylvester.¹³¹ Deze rivaliteit werd nog versterkt in 953, toen Bruno, broer van keizer Otto, bisschop van Keulen werd. Uiteindelijk verkreeg Theodoricus,

bisschop van Trier, op 22 januari 969 van paus Johannes XIII, het primaat van Gallië en Germanië.¹³² De vervalsing van het pseudo-Concilie van Keulen zou in deze context vervaardigd zijn. Maar we hebben zojuist gezien dat Bertarius, die zijn kroniek van de bisschoppen van Verdun schreef tussen 888 en 923, dus ongeveer een halve eeuw eerder, reeds Sanctinus vermeldde als bisschop van de Articlavi, die hij identificeerde met Verdun, een informatie die hij alleen kon hebben aangetroffen, aangezien het in geen andere tekst voorkomt, in de bisschoppenlijst van het pseudo-Concilie van Keulen.

De vermelding van Sint Servatius als bisschop van Tongeren in de tekst van het pseudo-Concilie van Keulen van 346 heeft dus geen enkele waarde als historische bron, want afkomstig uit een vervalsing.

De vermelding van Servatius bij Sulpicius Severus

De tweede tekst waar Servatius wordt genoemd als bisschop van de Tongeren, is de Kroniek van Sulpicius Severus.

Sulpicius Severus werd ca. 353-360 geboren in Aquitanië, uit een rijke familie van gallo-romeinse aristocratie. Hij studeerde rhetorica in Bordeaux, waar hij de leerling was van Ausonius (±310-393/394), en bevriend raakte met Paulinus, de latere kerkvader en bisschop van Nola. Aquitanië had in die tijd het hoogste cultureel niveau van Gallië, en aan de scholen van Bordeaux en Toulouse genoot men de best

128 Pierre Riché, ‘De Grégoire le Grand à Pépin le Bref (VIIe-milieu du VIIIe siècle)’, in: *Histoire du Christianisme*, t. IV (Paris 1993), p. 660-665. – Eugen Ewig, ‘Die Abwendung des Papsttums vom Imperium und seine Hinwendung zu den Franken’, in: *Handbuch der Kirchengeschichte*, Band III (Freiburg-Basel-Wien 1966/1985), p. 3-30.

129 Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 1997). – Judith Pollmann, *Memory in early modern Europe, 1500-1800* (New York 2017). – Franz-Josef Schmale, *Funktionen und Formen mittelalterlicher Geschichtschreibung* (Darmstadt 1985). – Peter Bakker, *Kamper kronieken. Stedelijke geschiedschrijving in de Noordelijke Nederlanden, circa 1450-1550* (nog niet uitgegeven dissertatie)

130 Hans Christof Brennecke, ‘Synodum congregavit contra Euphratam nefandissimum episcopum. Zur angeblichen Kölner Synode gegen Euphrates’, in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 90 (1979), p. 195-200.

131 Gesta Treverorum, § 18, in: *MGH, SS* 8, p. 152.

132 Philippus Jaffé, *Regesta pontificum romanorum* [...], t. 1 (Leipzig 1885), p. 474, n° 3736.

mogelijke opleiding in de klassieke letteren. Ausonius, de leraar van Sulpicius, bezong in zijn *Commemoratio professorum Burdigalensium* in mooie Latijnse verzen de ruim twintig reeds overleden leraren van Bordeaux, waarbij ook de Europese uitstraling blijkt van het instituut waar Griekse en Latijnse grammatica en rhetorica werden gedoceerd door professoren soms afkomstig uit de regio, maar ook uit Constantinopel, Rome, Sicilië, Narbonne of Cahors, en die daarna gingen doceren in Poitiers, Toulouse, Constantinopel, Narbonne, Rome of Lerida in Spanje.¹³³ Zoals blijkt uit zijn geschriften kende Sulpicius de Bijbel, hij citeert werken zoals de Kerkgeschiedenis van Eusebius, en klassieke auteurs zoals Sallustius, Livius, Tacitus en Virgilius. Sulpicius had dus de best mogelijke klassieke opleiding genoten. Hij werd al jong weduwnaar, reisde naar Tours waar hij Martinus bezocht, en trok zich uiteindelijk terug op zijn goed Primuliacum, waar hij een gemeenschap stichtte. Hij overleed kort na 420.

Sulpicius Severus was in de Middeleeuwen zeer bekend als auteur van de in 397 geschreven Levensbeschrijving van de heilige Martinus, die hij persoonlijk gekend heeft, en van diverse werken over het monnikenleven. Hij schreef ook “kronieken”, *Chronica*, een wereldgeschiedenis in twee boeken vanaf de Schepping van de wereld tot 403 na Chr. In het eerste boek behandelt hij aan de hand van de Bijbelboeken Genesis, Exodus, Numeri, Josua, Rechters en Koningen de geschiedenis van het Joodse volk, in het tweede boek de geschiedenis van Israël in de periode daarna en van het christendom tot de dwaalleer van Priscillianus († 385). In de twee laatste hoofdstukken behandelt hij de ont-

wikkelingen rond het arianisme. Van de Kroniek van Sulpicius Severus is slechts één handschrift bewaard gebleven, namelijk de *Vaticanus Palatinus latinus*, uit de elfde eeuw, nu in de Vaticaanse Bibliotheek in Rome.¹³⁴ Gedurende de Middeleeuwen is het werk onbekend gebleven, en wordt dan ook nooit geciteerd.¹³⁵ De tekst werd pas in 1556 door de Renaissance-geleerde Flacius Illyricus (1520-1575) in Basel in druk uitgegeven.¹³⁶ Deze tiende-eeuwse kopie is natuurlijk een wel zeer zwakke historische basis, allereerst omdat er slechts één handschrift is, en de tekst daarom niet vergeleken kan worden met andere handschriften, en het handschrift van late datum is. Het is gekopieerd in Bretagne, waar Sint Servaas bekend was (en nog altijd bekend is) als bisschop van Tongeren-Maastricht.¹³⁷ De kopiïst kende Servatius, en een interpolatie is begrijpelijk, zelfs waarschijnlijk.

De zin in de Kroniek van Sulpicius Severus, waar Servatius wordt vermeld, staat in het verslag over het dubbel-concilie van 359, dat gehouden werd in Rimini voor de westerse en in Seleucië voor de oosterse kerk. Voor de westerse kerk namen er vierhonderd bisschoppen aan deel. De arianen waren in de minderheid, maar de westerse keizer Constantius (350-361) was ariërs gezind, en wilde het concilie zijn zienswijze opleggen. Dit concilie duurde uiteindelijk zo lang dat de meeste bisschoppen, het wachten moe, overstag gingen, omdat ze nog vóór de winter terug naar huis wilden. Slechts enkele bisschoppen, waaronder Phoebadius en Servatius, boden als laatsten weerstand. De ariërsgezinde bisschoppen stelden toen een formulering voor die door de oosterse bisschoppen was goedgekeurd,

133 *Commemoratio professorum Burdigalensium*, in: Ausonius. *The Loeb Classical Library*, vol. I (London 1988), p. 96-139.

134 Sulpicius Severus, *Chronica*, lib. 2, c. 44, § 1 en 6, in: SC 441, p. 324-329, en in: CCL 63, p. 100-101

135 Jos Vaessen, ‘Sulpice Sévère et la fin des temps’, in: Werner Verbeke, Daniel Verhelst, Andries Welkenhuysen (ed.), *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages* (Leuven 1988 = Mediaevalia Lovaniensia, Series I, Studia XV), p. 49.

136 P. Polman, ‘Flacius Illyricus, historien de l’église’, in: *RHE* 27 (1931), p. 27-73.

137 Over de geografische verspreiding van de verering van de H. Servatius: Mathias Zender, *Räume und Schichten. Mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde* (Köln 1973), p. 61-88.

namelijk “dat de Zoon eeuwig is zoals de Vader en dat hij niet een schepsel is”. Maar de ariaanse bisschop Valens van Mursa voegde er stiekem aan toe: “zoals de andere schepselen”. Door die toevoeging werd natuurlijk precies het tegenovergestelde gezegd van wat was bedoeld. Gezanten van het concilie van Rimini gingen daarna naar Constantinopel, waar de keizer de formulering aannam. Bisschoppen die het er niet mee eens waren werden verbannen. Aan Hieronymus ontlokte het gebeuren zijn beroemde opmerking dat heel de aarde nu tot haar verbazing ontdekte dat ze arixaans was geworden.¹³⁸

Genoemde Phoebadius, die deelnam aan het Concilie van Rimini, is historisch zeer goed bekend. Hij droeg de zeer zeldzame Griekse naam Φοιβάδιος, en kwam verder voor onder de schrijfwijzen Foebadius, Foegadius, Segatius of Fitadius. Hij kende Sulpicius Severus persoonlijk ook goed, want woonachtig in dezelfde streek van Aquitanië, namelijk als bisschop van Agen aan de Garonne, en waarschijnlijk ook zelf, net als Sulpicius, opgeleid aan de academie van Bordeaux. Hij was een belangrijk man in de Gallische kerk, zoals onder andere blijkt uit een brief van bisschop Ambrosius van Milaan die spreekt over de oude vriendschap tussen beide bisschoppen Phoebadius van Agen en Delphinus van Bordeaux.¹³⁹ Op het Concilie van Sirmium in 357 was Phoebadius de woordvoerder van het Gallisch episcopaat, en naar aanleiding van dat concilie schreef hij in 357 of 358 zijn *Liber contra Arianos*, een Tractaat over de Drieëenheid.¹⁴⁰ In 374 nam hij deel aan het concilie van Valence, wellicht als voorzitter, omdat in het *incipit* zijn naam als eerste wordt vermeld. Met bisschop Delphinus van Bordeaux

nam hij in 380 deel aan het Concilie van Saragossa, waar zijn naam ook als eerste wordt vermeld. Wanneer Hieronymus in 392 een lemma aan hem wijdt in zijn werk *De viris illustribus* is hij nog altijd in leven, hoewel *decrepita senectute* (“in uitgeleefde ouderdom”).¹⁴¹ In het bisdom Agen wordt hij op zijn sterfday 25 april als heilige vereerd.

De bewuste zin in de Kroniek van Sulpicius Severus waarin Servatius wordt vermeld als bisschop van de Tongeren luidt: *Sed hi quanto pauciores, tanto validiores erant, constantissimisque inter eos habebatur Foegadius et Servatio Tungrorum episcopus* (“maar hoe minder ze ook in aantal waren, des te vasthoudender ze waren, en als de meest standvastige van hen werd beschouwd Foegadius en Servatio, de bisschop van de Tongeren”). Deze zin bevat een grove fout tegen de Latijnse grammatica. De woorden ‘constantissimus’ en ‘habebatur’ hadden in het meervoud moeten staan. Als men daarentegen de woorden ‘et Servatio Tungrorum episcopus’ weglaat, klopt de zin, en die woorden zijn naar mijn mening dan ook een interpolatie. Het is een taalfout die een eerstejaars leerling Latijn al niet mag maken, en die Sulpicius, rhetor van het hoogste opleidingsniveau, onmogelijk gemaakt kan hebben, want, zoals een uitgever van de tekst van de Kroniek over het taalniveau van Sulpicius schrijft: “Zijn Latijn doet niet onder voor dat van de hoogtijdagen”.¹⁴²

De historiciteit van Servatius als bisschop van Tongeren in de vierde eeuw staat of valt met de authenticiteit van alleen deze twee woordjes bij Sulpicius Severus. Maar zelfs wie hiermee de historiciteit van Servatius als bisschop van

138 Hieronymus, *Dialogus contra Luciferianos*, § 19, in: *PL* 23, p. 181: ‘*Ingemuit totus orbis, et Arianum se esse miratus est...*’

139 Ambrosius, *Epistolarum classis II, epistola LXXXVII*, in: *PL* 16, col. 1339-1340.

140 A. Durengues, *Le livre de saint Fébade contre les Ariens* (Agen 1927). Meest recente publicatie van de tekst: *CSSL* 64, p. 21-52.

141 Hieronymus, *De viris illustribus*, 108, in: *PL* 23, col. 743-744.

142 Ghislaine de Senneville-Grave, ‘Sulpice Sévère. Chroniques, Introduction’, in: *SC* 441, p. 43: «*son latin n'est pas indigne des meilleurs époques*».

Tongeren wil bewijzen moet wel weten dat het niet meer dan een strohalm is, bovendien in een christelijk en kerkelijk nomansland. Want wie de authenticiteit van deze ene vermelding aanneemt, moet immers het anachronisme van een bisschopszetel in Tongeren halverwege de vierde eeuw in de provincies Germania verklaren, aangezien, zoals hiervoor uiteengezet, het christelijk geloof onze regio van de Benelux en het huidige Rijnland in de vierde eeuw nog lang niet heeft bereikt, met uitzondering uiteraard van enkele grote romeinse metropolen zoals Keulen en Trier. En moet ook verklaren hoe een latinist als Sulpicius Severus een zo grove taalfout kan maken.

Zowel de taalfout van de kopiist als dit anachronisme zijn naar mijn mening voldoende bewijzen om de vermelding van Servatius als *Tungrorum episcopus* bij Sulpicius Severus als een interpolatie te beschouwen.

Conclusie: vier scenario's

De ontdekking van de vierde-eeuwse teksten heeft de historici ertoe gebracht de historiografie van de heilige Servatius volledig te vernieuwen.

Wanneer wij ervan uitgaan dat de kopiist van het werk van Sulpicius Severus niets uit eigen koker heeft toegevoegd, en dat in de oorspronkelijke tekst inderdaad staat dat Servatius bisschop der Tongeren was, dan was Servatius inderdaad een bisschop van Tongeren uit het midden van de vierde eeuw. Hij kan dan inderdaad degene zijn die optrad bij de genoemde concilies.

Als Servatius in de vierde eeuw gedateerd moet worden, zou dat betekenen dat Maastricht eeuwenlang de verkeerde Servatius heeft vereerd. Uit enkele krantenkoppen in 1993 spreekt dan ook enige ironie: "Maastricht vereert verkeerde Servaas" (*De Limburger*, 11 december 1993), of: "Wil de echte Servaas opstaan?" (*NRC*

Handelsblad, 24 december 1993). Historisch-wetenschappelijk is het inderdaad mogelijk dat een verkeerde heilige vereerd wordt. Er zijn in de geschiedenis van de Katholieke Kerk voldoende voorbeelden van heiligen die nooit bestaan hebben en toch vereerd werden. Dat is het probleem dus niet. Probleem is wel dat de journalisten van *De Limburger* met de kop "Twijfel aan het bestaan van Sint Servaas" de vraagstelling en de conclusie helaas verkeerd geïnterpreteerd hebben.¹⁴³ Dit blijkt ook uit het oprakelen van de vete tussen Mariani en Servatiani, die niet van toepassing is op deze kwestie.¹⁴⁴ Daardoor is bij de lezers slechts verwarring gezaaid.

De stand van zaken betreffende onze kennis van Sint Servatius op grond van de tekstbronnen kunnen we samenvatten in vier scenario's.

Scenario 1

Er is één Servatius. Volgens de vermelding bij Sulpicius Severus was hij bisschop van de Tongeren in de vierde eeuw. Hij werd tussen 343 en 359 vermeld in verband met de strijd tegen het arianisme, en overleed na 359. Wat Gregorius van Tours over Servatius schreef "*mist alle perspectief*", is "*dwaasheid*", "*folkloristisch*", "*een vage of hete brei van legendarische verzinselen*". De berichten van Gregorius van Tours kunnen dus terzijde worden geschoven als een spinsel van legenden.¹⁴⁵ Dit scenario heeft dan wel als consequentie dat daarmee Gregorius als historische bron voor de geschiedenis van geheel merovingisch Gallië vervalt. In de hypothese van de vierde-eeuwse bisschop Servatius in Tongeren stelt zich het probleem dat hij in Tongeren nooit een liturgische verering heeft gekend, dat hij in Tongeren onmiddellijk na zijn dood is vergeten, geen graf en zelfs geen gedachtenis in de liturgie heeft nage-

¹⁴³ *De Limburger*, 4 december 2017.

¹⁴⁴ *De Limburger*, 30 december 2017.

¹⁴⁵ A.J. Munsters, 'Sint Servaas in de vierde eeuw', in: *De Maasgouw* 103 (1984), col. 13-40.

laten, laat staan een speciale verering, en dat Maastricht twee en een halve eeuw later de verering van Servatius van Tongeren uit het niets had overgenomen, hetgeen onwaarschijnlijk lijkt. Het “Servatius-probleem” wordt dan alleen nog maar groter, want heel de latere Servaas-devotie, zoals hierboven al is aangegeven, ontstaat in Maastricht, gaat uit van de teksten van Gregorius van Tours, verbreidt zich vanuit Maastricht, gaat verder met de *Vita Antiquissima* uit de achtste eeuw, de *Gesta Antiquiora* uit de negende eeuw, en alle opeenvolgende teksten.

Scenario 2

Er is één Servatius. Volgens de vermelding bij Sulpicius Severus was hij bisschop van de Tongeren in de vierde eeuw. Hij werd tussen 343 en 359 vermeld in verband met de strijd tegen het arianisme, en overleed na 359 in Maastricht, waar hij werd begraven. De berichten van Gregorius van Tours zijn betrouwbare bronnen voor de historische gegevens die ze vermelden. Deze vertellen dat Monulfus tegen het einde van de zesde eeuw een gedachteniskerk bouwde op het graf van deze vierde-eeuwse Servatius, en dat Monulfus diens naam nog kende. In dit scenario is de Servatius van de vierde eeuw dezelfde als de Servatius van Monulfus.¹⁴⁶ Dit scenario veronderstelt echter een periode van twee-en-een-halve eeuw mondelinge overlevering, die gezien de lange tijdsspanne onwaarschijnlijk lijkt.

Scenario 3

Er zijn twee Servatii, beiden bisschoppen van de Tongeren. De eerste was Servatius die tussen 343 en 359 vermeld werd in verband met de

strijd tegen het arianisme, en door Sulpicius Severus bisschop van de Tongeren werd genoemd. Deze werd vergeten en speelde verder geen rol in de liturgische traditie, in de geschiedschrijving en in de ontwikkeling van de Servaaslegende, want hij bleef tot in de zeventiende eeuw onbekend. Op het einde van de zesde eeuw knoopte bisschop Monulfus van Maastricht aan bij een traditie die bestond op een graf op het Romeinse grafveld, waaraan de naam van een Servatius was verbonden. Uit de verering rond het graf van Servatius, die al vóór Monulfus bestond, ontstond de Servaasverering en ontwikkelde zich de liturgische traditie. Dit scenario veronderstelt zowel de historiciteit van de vierde-eeuwse Servatius als bisschop van Tongeren, als de authenticiteit van de vermelding bij Sulpicius Severus, en tevens de authenticiteit van de berichten van Gregorius van Tours.

Scenario 4

Er zijn twee Servatii. Een Servatius werd door Athanasius vermeld als bisschop ergens in Gallië, deelnemer aan de Concilies van Sardica in 343 en Rimini in 359. Zijn zetel was onbekend, want de toevoeging *Tungrorum episcopus* bij Sulpicius Severus moet geïnterpreteerd worden als een interpolatie van de middeleeuwse kopiïst. Over deze bisschop is verder ook niets bekend. De tweede Servatius is de Servatius, die door bisschop Monulfus op het einde van de zesde eeuw werd verheven tot de eer der altaren. Deze Servatius heeft dus geen verband met de eerste. Uit de verering rond het graf van Servatius, die al vóór Monulfus bestond, ontstond in Maastricht de Servaasverering en ontwikkelde zich de liturgische traditie.¹⁴⁷

146 A.W. Byvanck, *Excerpta romana. De bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland*, I-III (RGP 73, 81, 89) (s-Gravenhage 1926-1953). – B.H.M. Vlekke, *Sint Servatius. De eerste Nederlandse bisschop in historie en legende* (Maastricht, Boosten & Stols, 1935). – Titus Panhuysen, *Romeins Maastricht en zijn beelden* (Assen, Van Gorcum, 1996), p. 386-388. – H.R. van Ommeren, ‘Bronnen voor de geschiedenis van Maastricht (359-1204)’, in: *PSHAL* 127 (1991), p. 19-20, nrs. 1-7. – Dit scenario was ook mijn opvatting in mijn boek *De Bisschoppen van Maastricht* (Maastricht 1985, Vierkant Maastricht, 5).

147 Régis de la Haye, ‘In welke eeuw leefde Sint Servaas?’, in: *De Maasgouw* 113 (1994), col. 5-28.

Wanneer men de vermelding bij Sulpicius Severus als een interpolatie herkent, vervallen de scenario's 1, 2 en 3. Blijft over scenario 4, dat ook past in de regionale kerkgeschiedenis.

Derde fase Archeologie als nieuw keerpunt?

In de bijna vier eeuwen na de publicatie van de bronnen betreffende de vierde-eeuwse Servatius zijn geen nieuwe teksten meer ontdekt, en geen nieuwe gegevens in de discussie ingebracht. Van historische zijde zijn ook geen nieuwe ontdekkingen van tekstbronnen meer te verwachten. Uit te sluiten is dit echter niet. In een voorgaande studie hebben wij kunnen melden dat in 1976 een nog onbekend tekstfragment uit de oudste levensbeschrijving van de heilige Amandus werd gevonden,¹⁴⁸ en er worden in Europese handschriftencollecties nog altijd brieven en preken van Augustinus ontdekt.¹⁴⁹ Wel kan de archeologie ons nog veel nieuwe gegevens opleveren en inzichten geven.

Enkele archeologische vindplaatsen wachten immers op onderzoek, en enkele zeer belangrijke reeds uitgevoerde opgravingen zijn nog niet wetenschappelijk uitgewerkt, met name de opgravingen in de Servaaskerk in de jaren 1980. De opgravingen die op het Vrijthof hebben plaatsgehadt in de eindjaren 1960 zijn pas recentelijk uitgewerkt en in 2017 onder leiding van prof. Frans Theuws gepubliceerd.¹⁵⁰ En in 2011 werkte Mirjam Kars de opgravingen in de Pandhof van de Sint-Servaaskerk uit.¹⁵¹

Er zijn de laatste jaren opgravingen verricht in de Onze Lieve Vrouwebasiliek van Tongeren.

Daarbij werd een tweede-/derde-eeuwse villa aangetroffen, met daarin geïntegreerd een kleine *basilica*, daarboven een vierde-eeuwse *basilica*, die in de zesde/zevende eeuw werd verkleind, weliswaar met behoud van dezelfde absis, maar met georiënteerde begravingen. Er is echter geen bewijs dat die vierde-eeuwse *basilica* een christelijke functie had, c.q. een bisschopskerk was.¹⁵²

Een nog totaal onontgonnen archeologische bron blijft de Onze Lieve Vrouwekerk van Maastricht. Opgravingen in deze kerk kunnen niet anders dan zeer rijke informatie opleveren, maar zijn voorlopig niet aan de orde.

Er is in het verleden nog nauwelijks archeologisch onderzoek gedaan naar het stoffelijk overschot van Servatius en de archeologische context van diens laatste rustplaats. De eerste vermelding van een onderzoek naar de relieken van Servatius komt uit de Kroniek van Jocundus uit het einde van de elfde eeuw. Daarmee is ook het probleem aangestipt van de historische betrouwbaarheid van deze berichten. Jocundus is immers vaak goed ingelicht, maar hij is even vaak in de war met de chronologie en met eigenamen. In het boek over de Wonderen van Sint Servaas vertelt hij hoe een bisschop genaamd "Vulvegisus" door de keizer naar Maastricht werd gestuurd om "met nieuwe muren en daken de door ouderdom vervallen basiliek" te herstellen. Daarna wilde deze bisschop de heilige Servatius uit de aarde verheffen. Met toestemming van de plaatselijke "bisschop Hubertus" werd met het hak- en breekwerk begonnen. Eerst werd

148 Régis de la Haye, 'Het historisch dossier van de heilige Amandus', in: *PSHAL* 154 (2018), p. 75-114.

149 Zie bijvoorbeeld: Josef Pilvousek, Josef Römelt, *Die Bibliothek des Amplonius Rating de Berka und ihre verborgenen Schätze* (Erfurt 2010 = Erfurter Theologische Schriften, 39). – F. Dolbeau, *Saint Augustin. Vingt-six sermons au peuple d'Afrique* (Paris 1996).

150 F. Theuws, M. Kars (ed.), *The Saint-Servatius complex in Maastricht. The Vrijthof excavations (1969-1970). Roman infrastructure - Merovingian cemetery - Carolingian cemetery - early town development* (Bonn, Habelt-Verlag, 2017). Over het belang van deze publicatie, zie: Eric Wetzels, 'Het "Maastrichtse Vrijthofboek". Achtergronden, archeologische resultaten en de betekenis voor Maastricht en de Euregio', in: *PSHAL* 154 (2018), p. 9-74.

151 Mirjam Kars, *A cultural perspective on Merovingian burial chronology and the grave goods from the Vrijthof and Pandhof cemeteries in Maastricht* (Amsterdam 2011).

152 Zie de status quaestionis tot 2002: Topographie Chrétienne, 2002. Aan te vullen met: Anton Ervynck, Alain Vanderhoeven (ed.), *Het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de O.L.V.-basiliek van Tongeren (1997-2013)*, 2 delen (Brussel 2016).

gezocht in een crypte onder het priesterkoor. Daar vond men wel de schat van de kerk van Tongeren, en een sarcofaag, maar die bleek leeg! Men wist in Maastricht namelijk niet meer waar het lichaam van Servatius begraven lag. Tenslotte werd het corpus van Sint Servaas aangetroffen in de bovenkerk, in het door bisschop Monulfus opgerichte grafmonument, met alle “servatiana”, namelijk zijn bisschopskleding, de zilveren sleutel, zijn ring en zijn staf. Het corpus werd daarna in een nieuwe schrijn geplaatst, die van binnen van zilver en van buiten van goud was.¹⁵³ Om deze heuglijke gebeurtenis in de toekomst te gedenken werd een feest ingesteld, de *Translatio Sancti Servatii* (‘Overbrenging van de heilige Servatius’), in de liturgie later herdacht op 7 juni.¹⁵⁴

Het hier beschreven gebeuren moet naar alle waarschijnlijkheid geplaatst worden in het begin van de elfde eeuw. De door Jocundus genoemde bisschop “Vulvegisus” is Willigisus, bisschop van Mainz van 975 tot 1011, en de door Jocundus genoemde “bisschop Hubertus” is natuurlijk proost Humbertus, als proost van het kapittel van Sint Servaas vermeld vanaf 1051 en is overleden in 1086.¹⁵⁵ We weten immers dat kort na het jaar 1000 de Servaaskerk werd herbouwd, en dat de kerkwijding plaats vond op 12 augustus 1039.¹⁵⁶ Volgens Jocundus zijn de relieken van Servatius toen van onder het altaar, de klassieke plaats voor relieken, geplaatst in een mooie schrijn. En waarschijnlijk was het deze schrijn die halverwege de

twaaftde eeuw werd vervangen door de Noodkist, waarin dan ook de relieken van Servatius werden geplaatst.¹⁵⁷

Het is opmerkelijk dat bij deze reliekenverheffing de naam van bisschop Martinus (meestal genoemd Martinus van Tongeren) niet wordt genoemd. We weten immers dankzij de *collecta* (openingsgebed) van het tegen het einde van de veertiende eeuw ingestelde feest van Alle Heilige Bisschoppen van Maastricht (6 februari) dat Servatius, Monulfus, Gondulfus, Martinus, Valentinus en Candidus wel degelijk bekend waren als heiligen die in de Servaaskerk begraven lagen.¹⁵⁸

In de eeuwen daarna bleven de relieken blijkbaar onaangeroerd. Pas in 1611 besloot het kapittel om de Noodkist en het reliekengraf in de crypte te openen. Op 9 maart 1611 werd allereerst het “stenen graf” geopend dat in de crypte achter het altaar van de heiligen Petrus en Paulus op een stenen kolom stond. Er werden vier loden dozen aangetroffen, afgesloten met vier bisschopszegels. Daarin bevonden zich relieken van Monulfus, Valentinus, Gondulfus en Candidus, bisschoppen van Maastricht.

Op dezelfde dag werd ook de Noodkist geopend die boven het hoogaltaar stond (*magnum feretrum supra summum altare repositum*). Daarin werden aangetroffen het corpus van de H. Martinus, bisschop van Tongeren, een deel van het corpus van Servatius, en een bundel kleren en ornamenten eveneens van

153 Jocundus, p. 154-161. – *MGH, Scriptores*, XII, p. 94-96. – *AA.SS. Maii III*, Antwerpen 1680, 217-219; wederom uitgegeven in: *AA.SS. Belgii* 1, Brussel 1783, 198-204. – Zie tevens: RHCL, archief kapittel Sint-Servaas, inv.nr. 1758 (= *Variorum Tomi*), f° 36v-39r. Men vindt het verslag ook in een midden-vijftiende-eeuws lectionarium dat heden berust bij de KB in Den Haag, afdeling handschriften en oude drukken, signatuur 71 A 2, f. 17v-30 r. Henschenius copieerde uit een einde veertiende-eeuws handschrift dat heden eveneens berust bij de KB in Den Haag, signatuur 78 A 31, f. 365r-374 v.

154 Régis de la Haye, ‘De propriumkalender van de Sint-Servaaskerk te Maastricht’, in: *PSHAL* 124 (1988), p. 88-144.

155 ‘Humbertus’ historie herschreven’, in: *De Sint Servaas* nr. 39/40 (augustus 1988), p. 322 - 324; nr. 41/42 (october/december 1988), p. 326 - 328.

156 *Ibidem*.

157 Renate Kroos, *Der Schrein des Heiligen Servatius in Maastricht, und die vier zugehörigen Reliquiare in Brüssel* (München, Deutscher Kunstverlag, 1985).

158 Zie verder: Régis de la Haye, ‘De propriumkalender van de Sint-Servaaskerk te Maastricht’, in: *PSHAL* 124 (1988), p. 113-118.

Servatius. Daarna werd alles teruggelegd, en werd de Noodkist gesloten.¹⁵⁹

Enkele jaren later, op 22 april 1623, werd het “grote en oude stenen monument”, dat geplaatst was op een stenen kolom achter het altaar van de H. Petrus in de crypte van de Sint Servaaskerk, opnieuw geopend. Men trof er een loden kist aan, met vijf zegels die in 1611 verbroken waren. Men wist niet wat er in die kist bewaard werd, omdat bij de opening van 1611 niet precies was beschreven wat erin aangetroffen was. De kist bleek de relieken te bevatten van de heiligen Candidus, Gondulfus, Valentinus en Monulfus. Daarbij werd ook een halfvergane oorkonde uit 1039 aangetroffen, betreffende de verheffing van de relieken door Nithardus, bisschop van Luik, en Gerardus, bisschop van Kamerijk, waarvan slechts de volgende brokstukken tekst nog leesbaar waren: ... IHU XPI MXXXVIII IN ... ORE. REGE ROMANORUM AUGUSTO ANNO PRIMO, COLLECTÆ SUNT RELIQUIÆ ... ULPHI TUNGRENSIS EPISCOPI, A NITHARDO LEODICENSI EPISCOPO, ET A GERARDO CAMERACENSI EPISCOPO (‘in het jaar van Jezus Christus 1039 ... Rooms Koning, Keizer, eerste jaar, zijn bijeengebracht de relieken van ... ulfus, bisschop der Tongeren, door Nithardus, bisschop van Luik, en Gerardus, bisschop van Kamerijk’).¹⁶⁰ Deze oorkonde refereert dus aan een verheffing van relieken bij gelegenheid van de wijding van de Sint-Servaaskerk op 12 augustus 1039 door een groot aantal bisschoppen, waaronder Nithardus van Luik (1037-1042), en Gerardus van Kamerijk (1012-1051), in aanwezigheid van de Duitse keizer Hendrik III (1039-1054). Voor de keizer was dit één van zijn eerste

openbare handelingen, daar hij pas kort, namelijk sinds het overlijden van zijn vader Koenraad II (1024-1039) deze functie bekleedde. Deze kerkwijding, waar dus ook bisschop Gerardus van Kamerijk aanwezig was, wordt tevens vermeld in de kronieken van de bisschoppen van Kamerijk.¹⁶¹ Men besloot de oorkonde in het archief te bewaren. Uit de aanwezigheid van deze oorkonde kan men wellicht afleiden dat de reliekenkist, behalve in 1611, sinds 1039 niet meer geopend is. En blijkbaar zijn in 1039 ook de relieken geborgen van de vier bisschoppen Gondulfus, Monulfus, Valentinus en Candidus.

Op 9 november 1863 werd de Noodkist geopend, waarin de overblijfselen lagen van de bisschoppen Servatius en Martinus. De relieken werden twee dagen lang onderzocht, de textilia door dr. Franciscus Bock en de beenderen door Jean-Guillaume Germain, arts en kerkmeester van de Servaaskerk. Ze zaten in vijf pakketten die met koorden waren dichtgebonden. Van Servatius waren slechts enkele beenderen en fragmenten van beenderen aanwezig, van Martinus in totaal 29 beenderen, die ook door dr. Germain stuk voor stuk werden beschreven. Na het onderzoek werden enkele relieken terzijde gelegd om in de Schatkamer bewaard te worden. De rest werd in de Noodkist teruggelegd, in vijf pakketten, verzegeld met het zegel van de bisschop van Roermond.¹⁶²

De beenderen van Monulfus, Gondulfus, Candidus en Valentinus lagen in de schatkamer volgens het register getiteld *Aanteekeningen van den Schatbewaarder van St. Servaas 1919*, in een verguld gebeeldhouwde schrijn, vervaardigd door het atelier Cuypers en Stolzenberg in Roermond. En volgens hetzelfde register lagen

159 RHCL, archief kapittel Sint Servaas, inv.nr. 1754 (= Variorum Tomi), f. 289r-v-290r.

160 RHCL, archief kapittel Sint Servaas, inv.nr. 1754 (= Variorum Tomi), f. 246v-249r. – Fr. Bock, M. Willemsen, *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maestricht* (Maestricht 1873), Appendice 14.

161 *Gesta Episcoporum Cameracensium*, lib. III, c. 56, in: *MGH, Scriptores*, VII, p. 487-488.

162 Zie het verslag van deze opening: Fr. Bock, M. Willemsen, *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maestricht* (Maestricht 1873), Appendice 17.

Afb. 11 Opening van de Noodkist in 1958. Links broeder Sigismund Tagage. Foto Lahaye, collectie RHCL/GAM 28237.

in de Noodkist een gedeelte van het gebeente van Servatius en van zijn kleren, en bijna alle beenderen van de H. Martinus van Tongeren.¹⁶³

Terwijl van het gebeente van de H. Martinus veel bewaard is gebleven, is het opmerkelijk dat er van Servatius bij iedere opening van de Noodkist maar enkele beenderen aanwezig bleken. Dit kan slechts verklaard worden wanneer men ervan uitgaat dat in de Middeleeuwen meerdere delen van het gebeente zijn geschonken aan andere kerken.

Toen het in de jaren 1950 noodzakelijk bleek de Noodkist te restaureren, werd in 1958 een 'comité restauratie Noodkist' in het leven geroepen, dat de restauratie begeleidde, die plaats had van 1960 tot 1962.¹⁶⁴ Op 19 januari 1958 borg men de relikven uit de Noodkist op

in een speciale kist, die op maandag 24 april 1961, in tegenwoordigheid van deken P.J.M. Jenneskens, een aantal kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en enige artsen, wederom geopend werd. Er werden vijf pakketten in aange troffen met het zegel van mgr. Paredis, dat geplaatst was bij de opening van 1863. Slechts een aantal pakketten werden vluchtig onderzocht. Men legde enige specimina terzijde voor onderzoek door "een specialist in Groningen".¹⁶⁵ Inderdaad werd een fragment van een dijbeen, toegeschreven aan Martinus van Tongeren en afkomstig uit de Noodkist, in 1963 op verzoek van deken P.J.M. Jenneskens door de afdeling Isotopenfysica van het Natuurkundig Laboratorium van de Rijksuniversiteit Groningen gedateerd. De conventionele C14-ouderdom bleek 1550 ± 50 BP (GrN-4211) te zijn.

¹⁶³ RHCL, archief parochie Sint-Servaas (21.209A), inv.nr. 469.

¹⁶⁴ RHCL, archief parochie Sint-Servaas, inv.nrs. 1744-1754.

¹⁶⁵ RHCL, archief parochie Sint-Servaas, inv.nr. 1753.

Gecalibreerd komt dit neer op de periode circa 430-550 AD (68% zekerheid) of c. 400-600 AD (95% zekerheid).¹⁶⁶ Als dit botmateriaal van Martinus is, dan is hij overleden in een brede periode rond 500.

Op 21 september 1985 vond de voorlopig laatste opening van de Noodkist plaats, door mgr. Castermans, hulpbisschop van Roermond. Dit gebeurde slechts om er een reliek aan toe te voegen, namelijk een deel van de onderarm van Servaas, afkomstig uit het voormalige Kartuizerklooster te Güls-Koblenz.¹⁶⁷

Behalve de C14-datering van 1963 had geen van al deze genoemde openingen van de reliekschrijnen enige wetenschappelijke vraagstelling of pretentie, en kon men er ook niet meer over zeggen dan wat met het blote oog te zien was. De openingen van de schrijnen in 1611 en 1623 moet men bovendien plaatsen in het kader van de geschillen tussen kerkhistorici over de status van de oude bisschopszetel van Maastricht ten opzichte van Luik, en de klassieke vete tussen de kerken van Sint Servaas en Onze Lieve Vrouw. Het ging er om aan te tonen dat Maastricht een echte bisdomshoofdstad was geweest, pretentie die de Luikenaren ontken- den.¹⁶⁸ De opening van 1863 heeft natuurlijk een verband met de samenstelling van de heiligenkalenders voor de in 1853 nieuwgevormde Nederlandse bisdommen. De heiligenkalender van het bisdom Roermond verscheen dan ook in 1879.¹⁶⁹

Uit de verslagleggingen bij de openingen van reliekhouders kunnen we in ieder geval afleiden dat de relieken van Servatius, die rond het jaar 1000 nog onder het altaar lagen, werden geplaatst in een schrijn die in de twaalfde eeuw vervangen werd door de huidige Noodkist, en dat deze relieken blijkbaar nog altijd dezelfde zijn. Hetzelfde geldt ook voor de relieken van Gondulfus, Monulfus, Candidus en Valentinus, die bij gelegenheid van de kerkwijding in 1039 verheven werden, en sindsdien altijd samen in één reliekenkist bewaard zijn.

Archeologisch onderzoek naar botmateriaal heeft de laatste tientallen jaren stormachtige ontwikkelingen gekend, met name moderne C14-dateringen en nieuwe technieken met betrekking tot DNA. Van de huidige archeologische onderzoeken is veel meer te verwachten dan nog maar enkele tientallen jaren geleden. Een recent voorbeeld is het onderzoek dat in België door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium is verricht naar het gebeente van een aantal heiligen. Dit onderzoek heeft een schat aan nog onbekende gegevens opgeleverd, en heeft bovendien in alle gevallen de liturgische traditie bevestigd.¹⁷⁰ Een ander voorbeeld is het onderzoek in Maastricht op botmateriaal van bij archeologisch onderzoek aangetroffen vroege bewoners van de regio.¹⁷¹

In dit verband zijn de Noodkist en de andere reliekschrijnen van de Sint-Servaaskerk en andere kerken nog totaal onontgonnen archeo-

166 Resultaten gepubliceerd in: *Radiocarbon* 14 (1972) 100-101. De ouderdom is niet 1530 (drukfout), maar 1550±50: brief dd. 13.6.1991 van drs. Lanting aan schrijver dezes. – Régis de la Haye, 'Martinus van Tongeren, een negentiende-eeuwse heilige?', in: *Magister artium. Onderwijs, Kerk en Kunst in Limburg. Opstellen Br. Sigismund Tagage aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag* (Sittard 1992), p. 221-231.

167 Jean Bruijnzeels, 'Opening van de Noodkist', in: *De Sint Servaas*, nr. 22, oktober 1985, p. 184.

168 Régis de la Haye, *De bisschoppen van Maastricht* (Maastricht 1985), p. 99-109. – Zie ook mijn bijdrage: 'Waren de bisschoppen van Maastricht wel van Maastricht?', in: B. Aarts, A. van Pinxteren en J. Schatorjé (red.), *Limburgensia. De schatten van Schillings* (Nijmegen 2019), p. 39-44.

169 *Missæ propriæ sanctorum Ecclesiæ cathedralis, civitatis et diœcesis Ruremundensis* (Mechelen 1879). – Zie ook mijn bijdrage: 'De propriumkalender van de Sint-Servaaskerk te Maastricht', in: *PSHAL* 124 (1988), p. 113-118.

170 Mark van Strydonck, Anton Ervynck, Marit Vandenbruaene, Mathieu Boudin, *Relieken: echt of vals?* (Leuven, Davidsfonds, 2006).

171 R.G.A.M. Panhuysen, *Demography and health in early medieval Maastricht* (Maastricht 2005).

logische bronnen, die bovendien zonder meer toegankelijk zijn en waarvan veel te verwachten is. Het gebeente van de heilige Servatius en dat van zijn mede-bisschop in de Noodkist kan dus nog veel geheimen prijsgeven, al was het maar de periode waarin zij hebben geleefd. De huidige mogelijkheden van onderzoek kunnen daarnaast uitsluitel geven over de vraag of de in andere kerken aan Servatius toegeschreven relieken inderdaad van dezelfde persoon zijn als die zich bevinden in de Noodkist, want zoals gezegd moeten er veel relieken van Servatius aan andere kerken geschonken zijn. Nieuwe mogelijkheden voor onderzoek op botmateriaal (strontium-isotopen-onderzoek) kunnen in bepaalde gevallen zelfs zeggen dat de betreffende persoon zijn jeugd in een andere regio heeft doorgebracht, en pas later naar de omgeving van de huidige vindplaats is verhuisd. Tandglazuur bijvoorbeeld wordt in de kinderjaren gevormd en verandert daarna niet meer. Als de strontiumverhouding in het tandglazuur overeenkomt met die van de geologische regio tijdens de kinderjaren, is dat een indicatie van de regio waar een persoon in de kinderjaren is opgegroeid. Zou uit een dergelijk onderzoek dan kunnen blijken of Servatius wel of niet uit onze regio kwam? Of dat hij op grond van C14-onderzoek een einde-vijfde-eeuwer was, of misschien toch een begin-vierde-eeuwer?

Conclusie

Deze studie naar de historische Servatius wil niet meer zijn dan een stand van zaken anno 2019, hopelijk slechts een tijdelijke stand van zaken.

Afkortingen

- **CCSL** Corpus Christianorum, Series Latina (Turnhout)
- **DACL** Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie (Paris 1907 - 1953)
- **Histoire du christianisme** *Histoire du christianisme*, 14 delen (Paris, Desclée, 1990-2001) is het meest recente handboek voor kerkgeschiedenis. Van deze serie bestaat ook een Duitse vertaling: *Die Geschichte des Christentums. Religion. Politik. Kultur*, 14 delen (Freiburg-Basel-Wien, Herder, 1991-2004).
- **Jocundus** *Sint Servaas volgens Jocundus. Het Leven en de Wonderen van Sint Servaas door de priester Jocundus* (Maastricht 2006, Stichting Historische Reeks Maastricht, Vierkant Maastricht, 41)
- **MGH** Monumenta Germaniae Historica
- **MGH, SRM** Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum
- **PG** J.P. Migne, Patrologiae cursus completus sive bibliotheca universalis. Series graeca
- **PL** J.P. Migne, Patrologiae cursus completus sive bibliotheca universalis. Series latina
- **RHE** Revue d'Histoire Ecclésiastique
- **SC** Sources Chrésiennes (Paris 1942 - ..)
- **Topographie Chrétienne** *Topographie Chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle. XII. Province ecclésiastique de Cologne (Germania Secunda)*, Paris 2002

ABSTRACT

Servatius of Tongres-Maastricht

We know Servatius only from two short stories dating in the end of the 6th century, written by Gregory of Tours in his historical essays *The history of the Franks* and *Glory of the Confessors*. Bishop Monulphus found a grave which was said to have been the grave of Servatius and which was situated on the old Roman graveyard, just outside of the castrum, next to the Roman road leading from Cologne towards Tongres. Monulphus dug up his bones and build on this grave a *magnum templum*. Starting with Monulphus, we know of an uninterrupted historical, liturgical and hagiographical continuity concerning the worshipping of and pilgrimage to Servatius.

A turning point in the historiography on Servatius occurs during the 16th and 17th centuries, when four texts were discovered, in which a 4th century Gallic bishop Σαρβάτιος, Σαρμάτιος, *Servatio* or *Servatius* occurs, who is mentioned because of his presence during anti-Arianism councils between 343 AD and 359 AD.

In only two historical texts Servatius is mentioned as bishop. In 346 AD *Servatius episcopus Tungrorum* would have participated in the Council of Cologne, during which bishop Eufrates was impeached, being accused of Arianism. This text is a proven falsification. The mentioning of *Servatio Tungrorum episcopus* in the “Chronicle” of Sulpicius Severus is highly probable an interpolation from later times.

In the future more can be expected from archaeologists. The opening of the relic shrines in past centuries have not been properly documented and the excavations which were executed in the 1980’s in the Saint Servatius church in Maastricht have not been reported yet (but will be soon!). New research on the relics in the shrine of the Servatius church, the “Noodkist”, can deliver new information. Archaeological and other specialized research methods can perhaps answer some of the urgent questions concerning the sketched Servatius-problem.